वीणा प्रकाशन ३२

नवी मळवाट

शरच्चंद्र मुक्तिबोध

कार्तिक शुक्ल २,
शके १८७१

मूल्य अडीच रुपये

प्रकाशक :
ब. गो. गर्ग, एम्. ए
वीणा प्रकाशन,
सीताबर्डी, नागपूर.

मुखपृष्ठावरील चित्र :
श्री. द. ग. गोडसे

प्रथमावृत्ति,
२३ ऑक्टोबर, १९४९

मुद्रक :
ह. प्र. तिवारी
सुरुचि प्रिंटिंग प्रेस,
माऊंट रोड, नागपूर.

माझ्या आईवडिलांस

अनुक्रम

श्री. शरच्चंद्र मुक्तिबोध

यांचे अगामी—

“प्रगतिशील साहित्य”

लवकरच प्रसिद्ध होईल.

थोडें नवकाव्यासंबंधी

नव–काव्यासंबंधी अलीकडे बरीच चर्चा झाली आहे. तीवरून नवकाव्याने रसिकांच्या एका विशिष्ट वर्गाचें तरी लक्ष आपणाकडे ओढून घेतलें आहे असें म्हणावें लागेल. या चर्चेत नवकाव्याची भूमिका आणि वैशिष्ट्यें स्पष्ट होऊं शकलीं नाहीत असा माझा समज आहे. हा कवितासंग्रह रसिकांच्या हातीं देतांना नवकाव्याची भूमिका स्पष्ट करणें अनुचित होणार नाही असें वाटतें.

काव्याची व्याख्या येथे करावयाची नाही. काव्यांत आत्मप्रत्यय हवा. तो नसल्यास त्याला काव्य म्हणतां येणार नाही ही गोष्टहि वारंवार सांगावयाची गरज उरलेली नाही. ही भूमिका लिहिण्याचा हेतु नवकाव्याचें स्वरूप समजावून देण्याचा आहे. सर्वसाधारण रसिकांच्या मनांत नवकाव्यासंबंधी एक प्रकारची प्रतिकूल भावना वसत आहे. नाविन्याच्या नांवावर कांहीतरी तऱ्हेवाईकपणा केला, वाचकांना गोंधळात पाडील अशी रचना केली की झालें नवकाव्य असा बहुतेकांचा समज झालेला आहे. कित्येकदा असा समज खराहि असतो हें कबूल करणें बरें. परंतु नवकाव्यांत दिसून येणारी दुर्बोधता, त्यांतील प्रतिमासृष्टि आणि भावनेचा विशिष्ट गुण ह्या गोष्टी आजच्या सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भाने समजून घेतल्या तर नवकाव्यामागील गंभीर विश्व

सहज समजूं शकेल अशी खात्री वाटते. मात्र मर्यादित पानांत नवकाव्याची भूमिका आणि वैशिष्ट्यें यांचें स्थूल दिग्दर्शनच करतां येणें शक्य आहे एवढें लक्षांत ठेवलेलें बरें.

काव्यांत नवेंपणा दोन प्रकारेंच येऊं शकतो—आशयांत आणि अभिव्यक्ति रीतींत. आशयांतलि बदल अभिव्यक्ति रीतींत बदल घडवितो. अभिव्यक्तींतील नवेपणा आशयाच्या नवेंपणा शिवाय अशक्यच. नवकाव्यांत कोणता नवा आशय प्रकट होऊं पहात आहे हेंच पहायचें आहे.

आपला समाज संक्रांतिकालांतून विलक्षण वेगाने जात आहे. काल काल पावेतों जीं देशभक्तींचीं ध्येयें कोटि कोटि जनांस स्फुरित, हिल्लोलित करीत होतीं त्यांचा परिणाम आता होईनासा झाला आहे.

देशांतील विराट विपन्नतेमुळे एक प्रकारची सर्वभक्षी निराशा, विफलता साऱ्या भारतास ग्रासू पहात आहे. देशी भांडवलशहां-बरोबर खांद्याला खांदा भिडवून असीम त्याग केलेला शेतकरी-कामकरी आणि मध्यमवर्ग भांडवलशहांना देशभक्त मानावयास सरावलेला आहे; त्यांच्या नेत्यांस स्वतःचे नेते समजत आला आहे. वास्तविक जीवनांत, भांडवलशाही आणि स्वतःच्या पंक्तींत आणून बसविलेला बडा भांडवलशहा होऊं पहाणारा सरंजामदारवर्ग, यांची युति झालेली आहे. या युतीच्या नफ्याच्या असीम लालसेमुळे सारा बहुजनसमाज आणि मध्यमवर्गहि भयंकर पिळला जात आहे. महाराष्ट्रीय पांढरपेशावर्गाने परदेशी भांडव-लशाहीचे पुरोगामी संस्कार स्वीकारून मध्ययुगाच्या नैतिक,

सामाजिक, आर्थिक संबंधाचा उच्छेद करण्यात पुढाकार घेतला होता. याच वर्गाने नव्या व्यक्तिमुक्तीच्या तत्वज्ञानाच्या आधारावर नवें वाङ्मय, नवी कला, निर्माण केली. राष्ट्रीय लढयांत या ऊर्ध्वमुखी वर्गाने देशभक्तीच्या प्रबळ भावनेने प्रेरित होऊन इतर वर्गांबरोबरच असीम त्यागहि केला. परंतु, स्वातंत्र्य प्राप्ति नंतर एकमेकांस सहकारी समजणारे वर्ग विरुद्ध आर्थिक हितांच्या गटांत सामील झाले. तसेंच भांडवलशहांचें खरें स्वरूप जरी समाजहित विरोधी असलें तरी प्रत्यक्षांत त्याच्या वाणीवर गांधीवादी भाषा, त्याच्या इतिहासांत दीर्घकालीन स्वातंत्र्य संग्राम याची जनतेनेच देऊं केलेली पुण्याई आहे. त्यामुळे त्याचें विदारक खरें स्वरूप मान्य करावयाची मनाची तयारी आणि हिम्मत मध्यम वर्गाच्या ठायीं नाही; म्हणूनच मध्यमवर्ग एका विफलतेच्या भावनेने–खचून गेलेला आहे. त्याला भांडवलशहांचें हें अपरिहार्य समाजहित विरोधी स्वरूप एकदा पटलें की त्यांतून बाहेर निघावयाचा अपरिहार्य मार्गहि स्पष्ट दिसावयास लागेल. शेतकरी-कामकरी वर्गास तो दिसत आहे— मध्यमवर्गहि जुनीं स्वप्नें, जुन्या मध्यमवर्गीय आस्था आणि प्रतिष्ठा, ऊर्ध्वमुखी दृष्टि हा सारा केरकचरा झटकून टाकून श्रमिक वर्गाच्या खांद्यास खांदा भिडवून लढावयास सज्ज होईल यांत शंका नाही.

हा संक्रांतिकाल मात्र अतिशय यातनामय आहे. ज्या अर्थी मराठी नवकाव्य मध्यमवर्गीयच लिहीत आहेत त्या अर्थी त्या वर्गाचीच मनःस्थिति, वरील समाज संबंधांच्या संदर्भाने लक्षांत

घेणें जरूर आहे. बदललेल्या या समाज संबंधांपूर्वी दुसरें महायुद्ध, त्यामुळे हिंदुस्थानपर्यंत आलेली आंच, यंत्रांमुळे होणारा मानवी नाश याहि गोष्टींचा परिणाम नवकवींवर झाल्याशिवाय राहिला नाही. वरील सर्वनाश बौद्धिक आणि यांत्रिक प्रगतीनेच झाला आहे अशी समजूत करून घेऊन अबुद्धिवादी—आणि प्रगति-विरोधी विचारांचा एक वर्ग नवकवींत निर्माण झालेला आहे.

आधुनिक जीवनच असें आहे की त्याच्या विविध प्रवाहांमागे असलेल्या शक्तींची माहिती करून घेण्यासाठी माणसाला स्वतःची चिंतनशक्ति वाढवणें भाग पडतें. कवींना तर ही चारहि बाजूला पेटलेली आग जास्तच जाणवते. ती कां लागली आहे आणि ती विझविण्याचा उपाय काय याचीहि एक सुसंगत मीमांसा त्याच्या मनांत तयार होते. त्या दृष्टिकोणांतूनच तो वास्तवाचें वर्णन करतो व आशावादी अथवा निराशावादी निष्कर्ष रसिकांच्या मनावर ठसवितो. कवीस उदात्त ध्येयांचा चुराडा, जीवनांतील उणीवा, स्वप्नभंग या गोष्टी जाणवूं लागल्या आहेत. बाह्यसामाजिक अरिष्टांमुळे कवीच्या मनाच्या विश्वांतहि –त्याच्या साऱ्या जुन्या आस्था आणि नवी विद्रूप वास्तवता यांचा संघर्ष होऊन निर्वाणीचे क्षण (crisis) उत्पन्न होत आहेत. आणि या झगड्यामुळे निर्माण झालेला पराकाष्ठेचा भावनेचा ताण स्फोटरूपाने कवितांतून व्यक्त होऊं पहात आहे. बाह्य सामाजिक जीवनांतलि अराजक, विसंगति, विद्रूपता, मानवी मूल्यांची हत्या, एका विराट यंत्रव्यवस्थेंत उपकरणमात्र झालेला मानव या साऱ्या सामाजिक वास्तवांमुळे, भिन्न

व्यक्तित्वांत भिन्न प्रकारचीं द्वंद्वें, भिन्न दिशेने मानासिक संघर्ष निर्माण झाले असले तरी त्याचें कारण सर्वसामान्य असल्यामुळे विभिन्नतेंतहि एक विशिष्ट प्रकारची तांत्रिक एकसूत्रता नवकाव्यांत दिसत आहे. नवकवींच्या या विशिष्ट प्रकारच्या अनुभूतींतूनच नवकाव्यास आकार येऊं पहात आहे. आणि वर सांगितल्या प्रमाणे या अराजकाचे मूळ कारण, समाजाचे भविष्य या दोहोंच्या चिंतनाच्या बैठकीवरूनच या अनुभूतींचें प्रकटीकरण करण्यांत येत आहे. आजचें वास्तव, आजच्या वास्तवाच्या गर्भांतील समतेच्या जीवनाचें उद्याचें वास्तव हीच नवकवितेची आधार शिला होय.

नवकावितेंत एक अधिक पुष्ट होऊं पहाणारी आणि एक क्षीणावस्थेंत पण फार चर्चिली गेलेली अशा दोन धारा आहेत. दोहोंच्या वैचारिक बैठकींत फरक आहे.

दुसऱ्या धारेची वैचारिक माहिती अगोदर करून देणें जरूर आहे. जागतिक भांडवलशाहीच्या ऱ्हास कालामुळे देशी भांडवलशाही उपजताच प्रतिगामी निपजली. दडपणूकीचें कार्य जन्मतःच तिला करावें लागलें या व्यवस्थेच्या समर्थनार्थ आर्थिक, तात्विक आणि नैतिक क्षेत्रांतहि तिची धडपड चालू आहे. या वर्गावर बांडगुळाप्रमाणे जगणारा आणि तिच्या मर्यादांत वास्तविक जीवनांत वागणारा असा कलावंताचाहि एक वर्ग आहे. कलावंत असल्यामुळे चारहि बाजूस (त्याच वर्गात) चालणारी दांभिकता, अनीति, अज्ञान, संस्कृतीचा नाश, लैंगिक स्वैराचार या गोष्टी त्याच्या मनांत किळस उत्पन्न करतात. मुस्कटदाबीमुळे बिथरलेल्या

पण व्यवहार न सोडण्याइतका सूज्ञपणा असणाऱ्या या कलावंतास सारें जग किळसवाणें वाटणें साहजिक आहे. परंतु एका मृतप्राय वर्गातील कीड साऱ्या माणूस जातीचा गुण मानून साऱ्या उच्च मूल्यांचा उपहास करावयाची प्रवृत्ति या कलावंतांनी स्वतःच्या अस्तित्वाच्या समर्थनार्थ केल्यास ती चुकीची नाही असें कोण म्हणेल ! मानवाची प्रगति झाली नाही. यंत्राचा माणूस दास झाला आहे; यांतून सुटकेची आशा नाही अशी ही अबुद्धिवादी विचारसरणी. खरें म्हणजे जड यंत्रांनी माणसाला दास केलें नसून यंत्राच्या मालक असलेल्या व्यक्तींनी समाजास दास केलें आहे. यंत्राची वैय्यक्तिक मालकी जाऊन सामुदायिक मालकी आल्यास ही दैनावस्था यावयाचें कारण नाही. तेव्हा आजच्या हीन समाज-जीवनाच्या रोगाचें हें मूळ कारण न बघतां त्याचें कारण माणसाच्या मूलप्रवृत्तिच हीन आहेत असें समजणें हें या विचार-प्रणालीचें असामाजिक, माणुसकीत कमीपणा आणणारें असें वैगुण्य आहे. या भूमिकेवरून (कित्येकदां फक्त मानीव) अशा सामाजिक दंभांवर उपहासात्मक वृत्तीने कला निर्माण करणारी ही दुसरी धारा आहे. हिचें प्रकट रूप तुच्छतावादी असें (Cynic) आहे. ही प्रवृत्ति काव्यकलेस पुढे नेईल की नाही हा प्रश्न निराळा असला तरी अत्याधुनिक काव्यांत या निराशा-मूलक नास्तिवादी काव्यकलेचा अंतर्भाव करावा लागेल. याचें कारण पुढें स्पष्ट होईलच.

यापेक्षा निराळी आणि उज्ज्वल भविष्य असणारी अशी पुष्ट होत असलेली धारा समाजवादी तत्वज्ञानावर उभारलेली

आहे. आजच्या साऱ्या दैन्यांचा, वर्जनांचा आणि कुंठांचा नाश हा दिवसेंदिवस अधिक बलाढ्य होणाऱ्या जनशक्तीच्या लढ्यामुळे होणार ही या विचारसरणीची वास्तवतेच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासामुळे आणि अवलोकनामुळे निर्माण झालेली तर्कसंगत आशावादी निष्ठा. व्यापक सहानुभूति आणि महानुभव, कणखर आशावादी वर्गवादी दृष्टिकोण, मानवाच्या उज्ज्वल भविष्यासंबंधी सुजाण विश्वास हे या विचारसरणीचे गुण होत. या गुणांमुळेच हें काव्य निर्बल, विकृत, तुच्छतामूलक न होतां खोल सहानुभूतीमुळे मानवी भावनांची निरनिराळीं सत्यें दर्शविणारें, ओजस्वी असें निर्माण होणार असल्यास तें नैसर्गिकच आहे असें म्हणावें लागेल. एकंदरींत या काव्यधारेचा परिणाम जीवनासंबंधी अधिक जागरुकता, माणुसकी संबंधी अधिक सहानुभूति, स्थापित स्वार्थाविरुद्ध प्रक्षोभ, मानवीसमतेच्या ध्येयाबद्दल अधिक निष्ठा निर्माण करण्यांत होईल असें म्हटल्यास वावगें होणार नाही; उलट मराठीच्या महान् जनवादी क्रांतिकारी साहित्य परंपरेस सुसंगत असेंच तें होईल.

नवकाव्यांतील वरील दोन विचारसरणींत गोठें वैधर्म्य आहे यांत शंका नाही. एक व्यक्तिवादी अहंवादी तर दुसरी समाजवादी मानवतावादी. एक निराशामूलक तर दुसरी दृढ आशेवर फोंफावणारी, एकीची त्रयस्थाची उपहासात्मक भूमिका तर दुसरीची सहाप्रवाशाची समदुःखी अशी भूमिका. असें असूनहि या दोन्हींत एक गोष्ट समान आहे. ती म्हणजे आजच्या सामाजिक वास्तवतेची दखल दोहोंतहि घेतलेली आढळून येते. दोहोंतहि

प्रचलित विसंगति आणि विद्रूपतेच्या विरुद्ध विद्रोह आहे. एक अहंवादी विद्रोह तर दुसरा समाजवादी विद्रोह. असें असलें तरी या समानतेमुळे या दोन्ही प्रकारच्या कविताधारांत अत्याधुनिक कवितांचीं लक्षणें प्रकट होत आहेत म्हणूनच त्या दोघांनाहि निदान आजच्या नवकाव्यांत स्थान आहेच. निराशा-मूलक ऱ्हासकालीन (Decadent) अशा विचारसरणीचा नाश, ज्या वर्गावर ती फोफावत आहे त्याच्या नाशा बरोबरच होईल हें उघडच आहे.

परंतु, या दोन्ही प्रकारच्या कवितांतून जें प्रकट केलें जात आहे त्याची अंतर्प्रकृति केशवसुत ते (कवि अनिल, मर्ढेकर वगळून) कुसुमाग्रज या परंपरेपेक्षा अत्यंत निराळी आहे. तेव्हा कोणासहि मराठीचे केशवसुत म्हणणें मानाचें असलें तरी पूर्णपणें अशास्त्रीय आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तिपूर्वीच्या आणि नंतरच्या कालखंडांत एक महत्वाचा बदल झालेला आहे. मध्यमवर्गीय मूल्यांच्या सीमेंतील विफल प्रणयाची गीतें अगर राष्ट्रवादी गीतें हे दोन प्रवाह काव्यांत होते. भारतभूमीच्या स्वतंत्रतेबरोबर ‘समता’ ही ओघाने येईलच असा दृढ विश्वास बहुजनसमाजांत आणि कवींच्या मनांत वसत होता. त्यामुळे स्वतंत्रेतच्या ठोकळ कल्पनेस विविधस्वरूपाच्या उपमांनी ज्वलंत आणि प्रभावशाली करण्यांत येत होतें. स्वातंत्र्य हें स्वप्न (Illusion) असल्यामुळे नाना कल्पनांनी त्याची पूजा करण्यांत येत होती. प्रतिमांचा उपयोग मूळ कल्पनेस अगर अनुभूतीस अलंकृत करावयाचा असे.

पारतंत्र्यांतील भारताचें जोरकस चित्रण न होण्याचें कारण साहित्यिक मध्यमवर्ग राजकारणापासून, लोकजीवनापासून अलिप्त होता. प्रत्यक्ष राजकारणापासून दूर राहून मध्ययुगीन सामाजिक क्रांति करावयाचें महान्कार्य साधारणतः १९२० पूर्वीच झालेलें होतें. तेव्हा थोड्याशा पाश्चात्यवळणाचें परंतु स्थगित मध्यमवर्गीय गृहजीवन जगणारे कलावंत कारागीर बनले व केशवसुती परंपरेचा ऱ्हास झाला. स्थगित विफल प्रणयाच्या कांही रम्य छटा या काव्यांत पहावयास मिळतात इतकेंच. परंतु मध्यमवर्गीय जीवनाबाहेर जाऊन सर्व सामाजिक प्रवाहांचें सम्यकदर्शन करून-घेण्या इतकी जीवनाची विशालता अगर बौद्धिक पातळी या कवींना कधीच प्राप्त झाली नाही. वैय्यक्तिक मध्यमवर्गीय अनुभूतींना रम्य कल्पनांनी अलंकृत करावयाचें कार्य ते कवि करीत असत.

राष्ट्रवादी परंपरेंतहि स्वातंत्र्य आणि समता ही एक सर्वसाधारण भावना (generality) होती. परतंत्रतेची विदारक चित्रें कवितेंत फक्त ठरीव प्रतीकांच्या द्वारेंच प्रस्तुत केलेलीं असत. कल्पनारम्य काव्य (Romantic poetry) म्हणून या काव्य परंपरेचाहि उल्लेख करावा लागेल. या प्रवाहांतील कांही मोठ्या कवींचें काव्य अत्यंत ओजस्वी निर्माण होण्याचें एक कारण कवींच्या मनांत स्वातंत्र्याबद्दल खरोखरीची तळमळ होती हेंच होय. तेवढेच ते भारताच्या एका स्वप्नाशीं तदात्म झाले होते.

परंतु मराठी काव्याचा हा कालखंड वैणिकप्रधान, स्थूल भावनांवर आधारलेला, कल्पनारम्यतेवर जास्त भर देणारा

असा होता हें म्हणणें बरोबर असल्याचें कबूल करावें लागेल. निष्कर्ष असा की तो कालखंड वैणिकप्रधान, प्रतिमांचा उपयोग अलंकरणासाठी करण्याचा, आणि भावनाचें उन्नयन (Sublimation) करावयाचा होता.

त्या ऱ्हासकालांतच नवकाव्याचा उगम कविवर्य अनिल यांनी मुक्तछंदाचा आविष्कार करून, जें चिंतनप्रधान काव्य वाचकांसमोर ठेवलें त्यामुळे झाला. परंतु नवकाव्याचा पाया हा असा बांधला गेला तरी नवकाव्यास अलीकडेच बहर येऊं पहात आहे.

याचें कारण अगदी सुरुवातीस वर्णिलेले अलीकडे आमूलाग्र बदललेले समाजसंबंधच होत. आता सामाजिक असंतुलनाकडे तटस्थपणें पाहणें शक्य कोटींतील राहिलें नाही. आधुनिक जीवनाचें आक्रमण चारहि बाजूकडून होत असून त्याचा परिणाम सरळ कवींच्या व्यक्तित्वांवर होत आहे. नवकवींचा स्वत:चा एक सामाजिक दृष्टिकोण असून आज सामाजिक वास्तवतेने, व्यक्तित्वांच्या साऱ्या मानवी सहजवृत्तींवर कसें भयानक आक्रमण करून त्याला विकृत व एकांगी असें केलें आहे त्याचें आणि उद्याचें जीवन घडविणाऱ्या शक्तींचें, चित्रण नव कवितेतून केलें जाणें अपरिहार्य आहे. पुरोगामी नवकाव्य नुसतें सामाजिक परिस्थितीचें चित्रणच करूं पाहत नाही तर त्या समग्र सामाजिक परिस्थितींवर आरूढ होऊन तीस बदलूं पाहतें. म्हणूनच नवकाव्य हें, अत्यंत ज्वलंत आणि परिस्थितीस बदलाव्यास लोक कटिबद्ध होतील, अशा प्रखर निष्ठेने सरस निर्माण होऊं पहात आहे.

नवकवींना हें कार्य करावयाचें असल्यामुळे वास्तवतेस ते कल्पनेच्या धुक्यांत गुरफटून अधिक अंधुक करूं इच्छीत नाहीत. तर वास्तवतेच्या आघातांनी तीव्र झालेल्या अनुभूतीस तिच्या संपूर्ण पार्थिव स्वरूपांत (Concrete) प्रकट करावयाचा उद्देश असतो. भावनेचें उन्नयन (Sublimation), वास्तवतेपासून एकाद्या मधुर स्वप्निल जगांत पळून जावयाची वृत्ति नवकवितेच्या प्रकृतीच्या विरुद्ध आहे. म्हणूनच समता, देशप्रेम वगैरे ठोकळ भावनांच्या (Generalities) आधारावर सुंदर कल्पनांचा पसारा मांडावयाची पद्धति नवकवितेची नाही. नवकवींचा दृष्टिकोन अत्यंत व्यापक आणि निष्ठा पुरोगामी असल्यामुळे विषम जीवनामुळे निर्माण झालेल्या जीवनांतील अनेक पैलूंवर प्रकाश पाडणारीं अनेक अनुभूतींचीं सत्यें तें आपल्या काव्यांतून प्रकट करूं इच्छितात. या सर्वांच्या साकल्याने होणारा परिणाम रसिकांच्या मनांत 'प्रक्षोभ' निर्माण करण्यांतच होणार. वितृष्णा आणि प्रक्षोभ हेंच आजचें युगतत्व होय. याच पुरोगामी दृष्टीने अनुभूतीचें यथातथ्य अंकन काव्यांतून झालें पाहिजे—तसा प्रयत्न तरी होत आहे.

अनुभूतीस तिच्या संपूर्ण पार्थिव (Concrete) स्वरूपांत व्यक्त करावयाची ही इच्छा काव्याच्या आशयांत संपूर्ण नवेंपणा आणील यांत नवल नाही. त्याचा अपरिहार्य परिणाम या अनुभूतीचें वहन करणाऱ्या प्रतिमातंत्रावर होणार हें ओघाने आलेंच. प्रतिमांचें अलंकरण मूल्य (Decorative value)

गौण ठरून प्रतिमांच्या द्वारें अनुभूतीची पडिा तीव्रतम होऊन तिचें स्वरूप स्वतःच्या संपूर्ण पार्थिवतेंत प्रकट व्हावें असा हा प्रतिमांसंबंधीचा दृष्टिकोन आहे. या प्रतिमांच्या द्वारें जीवनांतील नानाविध वातावरणांचें, चेतन अवचेतन स्थितींचें जागरण रसिकांच्या मनांत करून त्यांना त्या अनुभूतींच्या समग्र स्वरूपाचें आकलन व्हावें हा हेतु.

या हेतूस सुसंगत अशा प्रतिमांची निवड होत जाणें साहजिकच आहे. अलंकार म्हणून फक्त प्रतिमांचा उपयोग न करतां अनुभूतीची व्याख्या करील अशी प्रतिमा निवडल्याने, तिचें आशयाशी एक जीव झाल्यामुळे निर्माण झालेलें सौंदर्य कांही कमी नाही. जगांतील कांही वस्तू काव्यमय, सौंदर्यपूर्ण आणि कांही गद्य सौंदर्यशून्य असें विभाजन करणाऱ्या सौंदर्य शास्त्र्यांस त्या शास्त्रांतलें कितपत कळतें हा प्रश्नच आहे. कारण कलेंत प्रकट होणारें विश्व स्वतः सौंदर्यमय नसूनहि आनंद देतें. तेव्हा प्रतिमा सृष्टींतहि विशिष्ट प्रकारच्या प्रतिमांचाच उपयोग व्हावा असा दंडक नाही. परंतु आजच्या कवितेचा आशय अधिक सामाजिक असल्यामुळे तो प्रकट करण्यासाठी व्यावहारिक जीवनांत प्रतिमांचा उपयोग करावासा वाटणं अत्यंत साहाजिक आहे. या प्रतीकरूप प्रतिमा निरनिराळीं वातावरणें निर्माण करण्यास अधिक समर्थ आहेत आणि म्हणूनच त्यांचा हळु हळू जास्त जास्त उपयोग होऊं पहात आहे. नवकाव्यांत जसजसा अधिकाधिक सामाजिक आशय येत आहे तसतसें हें अंगहि पुष्ट होत चाललें आहे.

नवकाव्याच्या छंदाचा विचार केल्याशिवाय नवकाव्या-विषयींची चर्चा पूर्ण होत नाही. नवकाव्यपूर्व कवितांप्रमाणे नवकाव्यांत एकाच भावनेचें आंदोलन प्रकट होत नाही. नवकाव्य वैणिकप्रधान नाही. नवकाव्याची बैठक बौद्धिक असून जाणिवांच्या निरनिराळ्या दशांचें (Stages of consciousness) वर्णन त्यांत असतें. पुष्कळ वेळा या जाणिवांच्या निरनिराळ्या दशांना जोडणारी एक बौद्धिक विचार-शृंखला असते. असें असल्यामुळे वैणिक काव्यास उपयुक्त असलेले छंद नवकाव्यास गौण वाटणें साहजिक आहे. सामाजिक जीवनांतील अनेक सत्यांचें आणि जाणिवांचें अंकन करावयास मुक्तछंद अगर त्या जातीचा छंदच उपयुक्त आहे या बद्दल दुमत असूं नये. मुक्तछंद अनुभूतींच्या वेगा बरोबर निर्झरा सारखा वेगांत वाहतो किंवा अनुभूतीच्या गहन-संथगति बरोबर विस्तृत आणि मंदलयींत चालतो...भावनेच्या वळश्या बरोबर तोहि तावडतोब वळसे घेऊन वाहूं लागतो; भावनेच्या एका मागून एक प्रकट होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या लयीं बरोबरच मुक्तछंदहि द्रुतगतीचा अथवा मंदगतीचा होऊं शकतो ! अनुभूतीचा विस्तार खोली आणि सामाजिक संदर्भ आपोआपच मुक्तछंदाचा आकार धारण करतो. ज्याप्रमाणे ओवी आणि अभंग यांना मान्यता मिळून त्यांस मानाचें स्थान प्राप्त झालें त्याचप्रमाणे मुक्तछंदालाहि मिळेल असा दृढविश्वास प्रकट करणें वेडेपणाचें खचित होणार नाही.

मुक्तछंद हें नवकाव्याचें स्वाभाविक अंग आहे. पण म्हणून मुक्तछंदांतच लिहिलें जातें तेवढेंच नवकाव्य असा (सोयिस्कर)

गैरसमज करून घेण्याचें कारण नाही हें येथेच नमूद केलेलें बरें. मुक्तछंद अगर तत्सदृश छंद यांत अत्याधुनिक काव्य स्वाभाविकपणें प्रकट होऊं शकतें–होतें, एवढेंच म्हणावयाचें आहे. ऐतिहासिक आवश्यकतेंतूनच त्याचा जन्म झाला आहे. फॅशन म्हणून, स्वत:ची मौलिकता दर्शविण्यासाठी–मुक्तछंदाचा आविष्कार झालेला नाही; हा छंद अत्याधुनिक कवितेचें आवश्यक अंग आहे हें दर्शविण्याचा हा प्रयत्न आहे.

समाजप्रवण, समाजास बदलूं पाहणारी वैचारिक बैठक, प्रतिमांचा उपयोग निवळ अलंकरणासाठी न करतां वास्तवतेचें (आजच्या आणि उद्यांच्या) प्रकटीकरण करण्यासाठी प्रतिमांचा उपयोग करण्यावर वर भर आणि नवछंद ही नवकाव्याची हळुहळू पुष्ट होत असलेली ठोकळ वैशिष्ट्यें आहेत. ही या पूर्वीच्या कवितेंत नव्हतीं; म्हणूनच या काव्यास नवकाव्य म्हणावयाचें.

वरील वैशिष्ट्यें वर उल्लेखिलेल्या cynical काव्यांतहि आढळून येतात; म्हणून त्याचाहि नवकाव्यांत अंतर्भाव होतो. ही तुच्छता सामाजिक विकृतिसंबंधी असल्यामुळे त्या काव्यांत वास्तववादी प्रतिमातंत्र आणि बौद्धिक बैठक ही आलीच. खरें म्हणजें, टी. एस्. इलियट, शॉ सारखे लेखक भांडवलशाही समाजरचनेच्या अंतर्विरोधामुळे दोन महायुद्धांच्या ज्वाळांतून जगले आहेत. त्यांनी फक्त भांडवलशाहीने निर्मिलेल्या वर्गांतील मूल्यांवर कोरडे ओढले तर त्यांत नवल नाही. इलियट सारख्यांवर निराशेची दाटछाया पसरली असली तर तीहि एकवेळ नैसर्गिक–समर्थनीय नव्हे–म्हणतां येईल. औद्योगी-

करणाऱ्या चरमसीमेस पोंचलेल्या त्या देशांतील कलावंतांचे प्रश्न आपले होणें शक्य नाही. परंतु तेच प्रश्न जसेच्या तसेच मराठी कवितेंत आणणें अनैसर्गिक आहे. महाराष्ट्राचे आणि भारताचे प्रश्न अगदी निराळे आहेत एवढेंच संक्षिप्तपणें येथे म्हणतां येईल. पाश्चात्यांच्या त्या तुच्छतामूलक वृत्तीची आयात करून सरते शेवटीं ही विचारसरणी आणि काविताधारा अबौद्धिकता, असामाजिकता, आत्मनाश यांनाच प्रोत्साहन देईल यांत शंका नाही. तशीं लक्षणें आताच प्रकट होऊं लागलीं आहेत. ही निराशामूलक तुच्छतावादी वृत्ति नाशकारकच (Destructive) अशी आहे. पुरोगामी मराठी नवकाव्य हें अनैसर्गिक अमानवी जीवनाचा फक्त नाशच करूं इच्छीत नाही तर नवें जग घडवूं इच्छितें. साऱ्या पीडित मानवजातींसंबंधी खरीखुरी गंभीर सहानुभूति पुरोगामी नवकवितेचा आधार आहे. असामाजिक, निराशावादी, अहंवादी आणि परिणामी अबौद्धिक अशा काव्यधारेचा ऱ्हास होण अपरिहार्य आहे, असें म्हणणें चुकीचें होणार नाही.

आधुनिक जीवन जितकें गुंतागुंतीचें आहे तितक्याच नाना-प्रकारच्या सूक्ष्मछटा माणसाच्या अंतर्लोकांत निर्माण झालेल्या आहेत. माणसाच्या साऱ्या सहजवृत्तींच्या निरोधनामुळे अवचेत-नांत विविध विकृति निर्माण झालेल्या आहेत नवकवितेंत व्यक्तित्वाच्या साऱ्या भावनांचें आजचें स्वरूप चित्रित करण्यांत येत आहे. जाणिवेबरोबर नेणिवेची वास्तवता देखील नव-काव्याचा विषय होत आहे. वास्तवता म्हणजे बाह्यतः जें दिसतें

तें, अगर ठोकळ वैषम्याच्या भावना नव्हेत. आजच्या जीवनाचें, आणि त्यांतील उग्राच्या वास्तवाचें चित्रण जाणिव-बरोबर नेणिवेंतील Associations स्फुरवून, नाना वातावरणें निर्माण करून, प्रतिमांच्या द्वारें एक जगचें जग सूचित करून, करण्यांत येत आहे. नवकाव्यांत उपयोगांत येणाऱ्या प्रतिमा बऱ्याच वेळां अद्‌भुत (Fantastic) देखील असतात. आमच्या जीवनाच्या भयानकतेकडे जरा तटस्थतेने पाहिल्यास त्यांत एक अद्‌भूत वातावरणहि आढळून येईल. वरील सर्व गोष्टींमुळे नवकाव्य रसिकांस समजण्यास किंचित् कठिण वाटणें साहाजीक आहे. रूढ काव्य वाचावयास सरावलेल्या रसिकांना अडखळल्या-सारखें, अवघडल्या सारखं वाटतें. त्यांनी नवकाव्याची भूमिका एकवार समजून घेतली तर फारसें अवघड वाटायला नको. रसिकांच्या एका वर्गास नवकाव्य पटूं लागलें आहे. तेव्हा लौकरच सर्वांना समजूं लागेल अशी आशा बाळगण्यास हरकत नाही.

परंतु रसिक गोंधळांत पडत आहेत तें आणखी एका निराळ्याच कारणामुळे! नवकाव्याच्या या तुच्छतामूलक कविता-धारेमुळे त्यांत जीवनाचे विद्रूप अंग दाखविण्याच्या मिषाने तऱ्हेवाईकपणा केला जात आहे. कवीस स्वतःसच माहीत अशा शब्दांची उधळपट्टी करण्यांत येत आहे. मूलतःच हें काव्य असामाजिक वृत्तींतून निपजत असल्याने त्याचें आवाहन आहे त्यापेक्षाहि कमी कमी होत जाईल हें उघडच आहे.

आजचें नवकाव्य प्रयोगावस्थेंतच आहे पुरोगामी वृत्तीच्या बैठकीवर तें लिहिलें जात आहे. अजून तें सरमिसळ असलें तरी त्यांत त्याचीं वैशिष्ठयें त्याचा आकार जीव धरत आहे, असें दिसून येईल. अत्याधुनिक काव्य रूढ काव्यापेक्षा निराळें आहे; नवें आहे यांतच त्याच्या उज्ज्वल भविष्य काळाची साक्ष आहे. मराठींत रूढ परंपरेशीं ज्या ज्यावेळीं बंडखोरी करण्यांत आली तेव्हा तेव्हाच महान् काव्य निपजलें. ज्ञानेश्वराने 'जो जें वांछिल तो तें लाहो। प्राणिजात' अशी गंभीर घोषणा करण्यासाठी मराठींत कविता लिहिली. संतकवींनी साऱ्या महाराष्ट्रास एकत्र केलें, वैयक्तिक देवपूजेची, मोक्षाची परंपरा बाजूस सारून साऱ्यांना एकत्र गात, एकत्र नाचत, एकत्रच पंढरीची वारी करायला लावलें. आणि हेंच कार्य करण्यासाठी जन्ममरणाचे फेरे चुकविण्याचें सोडून तुकारामाने--तुका म्हणें गर्भवासी, सुखी घालावें आम्हासी, अशी घोषणा केली. मराठीची महान् काव्यपरंपरा त्या त्या काळाच्या संदर्भाने पुरोगामी आहे. ज्या ज्या वेळीं पुरोगामी बैठक सुटली तेव्हा तेव्हा कवितेचा ऱ्हासच झाला. आजच्या कवींची तुलना संतांशी करावयाचा माझा इरादा नाही. परंतु नवकवितेची प्रवृत्ति तीच आहे. प्रयोगाचें महत्व १९३७ सालीं 'काव्यः परंपरा आणि प्रयोग' या आपल्या भाषणांत कविवर्य अनिलांनी विषद केलें होतें. तेव्हापासूनच नवकाव्य मूळ धरत आहे; भाषेची आशय धारणा करण्याची शक्ति वाढवीत आहे. ती अधिकाधिक अभिव्यक्तिक्षम बनत आहे. याच कवितेचें पुष्ट स्वरूप मराठीच्या काव्यपरंपरेंत सामील होईल यांत अगदी शंका वाटत नाही.

प्रयोग हें केवळ साधन आहे साध्य नाही याची पूरेपूर जाणीव नवकवींस आहे. समाजाचें निव्वळ चित्रण करूनच नव्हे तर त्याला बदलून जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ।" या आदर्शाला वास्तविक जीवनांत मूर्त करावयाचें आहे. त्यासाठीं सतत संघर्ष करावयाचा आहे. तेव्हा या काव्याबद्दल रसिकांच्या मनांत अधिकाधिक आस्था निर्माण होईल यांत शंका नाही.

प्रस्तावना संपली. नवकाव्याची भूमिका स्थूलमानाने दिग्दर्शित करणेंच मर्यादित जागेमुळे शक्य झालें. या कवितासंग्रहाबद्दल आभार प्रदर्शनाचेंच तेवढें कार्य उरलें आहे. आभार मानावयाची रीत जरी बरीचशी औपचारिक असली तरी माझी कृतज्ञता प्रकट करावयाचा तेवढाच एक मार्ग आहे. या कवितासंग्रहाचें प्रकाशन मोठ्या जिव्हाळ्याने अंगावर घेऊन संग्रह अगदी अल्प वेळांत छापून प्रसिद्ध करण्यासाठी 'वीणा प्रकाशन' चे प्रकाशक श्री. राजाभाऊ गर्गे यांनी फार आस्था दाखविली आणि श्रम घेतले. मी त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतों

माझे प्रिय मित्र श्री. ना. रा. शेंडे यांचा उल्लेख करणें अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांनी घेतलेल्या श्रमाबद्दल कोणतेहि शब्द औपचारिक ठरतील हेंच खरें. तसेंच माझे आदरणीय मित्र श्री. दादासाहेब अदालतवाले यांचीच प्रेरणा विशेषकरून हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध व्हावयास कारणीभूत झाली. मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

नागपूर —शरत्चंद्र मुक्तिबोध

नवी मळवाट

नवी मळवाट
नवीनच घाट
नवीन क्षितिजें महा-अफाट
खोल दडपणें
पूर्ण उलगणें
नव्या निर्झरां फुटते वाट
मुळापासुनी
रस ये उठुनी
गुलाब वरती हसे क्षणांत
ही तव खूण
हृदयिं जपून
भरभर चढतों डोङ्गर-घाट

पिऊनिया पोसली जी नवे तुषार

पिऊनिया पोसली जी नवे तुषार
अशी वनस्पती मी हो हिरवीगार !

आसुसलेली पृथ्वी जळधाराबाहूंनी-
वेढूनिया, नभ आलें खाली वाकूनी
पिऊनिया अपरंपार प्रीत नभाची
तारुण्याने बहरली काया सृष्टीची
बहराच्या उन्मेषाचें चिन्ह जोमदार
अशी वनस्पती मी हो हिरवीगार.

पृथ्वी आणी आकाशाचें महामीलन
सीमारेखा धुक्यामधे गेल्या लोपून
धरणीच्या वक्षावरी लोळे झंझावात
अंधुकले पहाड नी सागर ते सात
काळें काळें काजळलेलें झुके आकाश
छातीमधे अत्युद्दाम पेटला हुताश
कोसळलें तें कोस्यावधी जळधारांनी
पृथ्वी नम्रा, समर्पित, स्नात तयांनी.

पिऊनिया पोसली जी नवे तुषार

पृथ्वीच्या त्या आत्यंतिक समर्पण-काळीं
माझ्या जीवनाचीं चिन्हें उदयाला आलीं.

प्रचंड तें धुकें सरे, थांबे झंझावात,
मेघ पांगले, नी झरे प्रकाशाचा झोत.
निळ्या आकाशाच्या खाली लाजेमधे चूर
हळू हळू प्रकटला हिरवा हा नूर !

पानपाचोळ्याचा राड दूर सारूनी
काळ्या काळ्या फत्तरांना वेगें फोडूनी
मातीचा तो बुरखा मी दूर सारला
सौंदर्याने माझ्या वनप्रांत भारला !

अहो ! आश्चर्य मी नवें जंगलांतलें
मृत्तिकेचें रक्त माझ्या पानोपानीं खेळे
नवतीच्या वेगें खदखदून हासलें
विषण्ण तें वन गालीं हासूं लागलें !

जीवनाचा नम्र असा नवा आरंभ
सौंदर्याच्या ओवीचा मी गोड प्रारंभ
वसुधेच्या हृदयाची पीडा सीमेपार
पीडेच्याच अमृताने हिरवी मी गार !

नवी कविता

नवी कविता !
आज हृदयीं धगधग करी नवा सविता !
जळाया लागे प्राण-पिंडाचा सखोल गाभा
कसा रोखू मी यातनांची ही प्रदीप्त आभा ?
काळ्या रात्रीची पोलादी छाती फोडतो विद्युत्तेजाचा शूल
यातनांची ही काळी डहाळ तीस लागलें ज्वालेचें फूल
रुद्ध प्रचंड नवा मार्तंड उरांउरांत पेटला आहे
महा प्रखर त्याचा प्रकाश माझ्या उरांत कोंदला आहे
प्रकाशाचिया सागरावरी कोसळतात काळे पहाड
नभ-घुमट साठवीतसे ब्रह्मांड भेदी ध्वनि धडाड
त्याच ध्वनींनी प्रतिध्वनींनी प्रकाश गीत नावरे आता
उरीं जन्मते नवी कविता
आज हृदयीं धगधग करी नवा सविता ! !

जीवाची प्रचंड फेक

जीवाची प्रचंड फेक आवरेना, आवरेना
बहकलों पुरा-तोल सावरेना, सावरेना
जगड्व्याळ रूपासक्ती खेचतसे पदोपदीं
शरमती बंध-मन बावरेना, बावरेना !

उसळला प्राणदर्या आटोपेना, आटोपेनाः,
थिथरला उसळून नभाची तो करी दैना
दूर फेका मर्यादा अन् बंधनें तीं बापुडीं
सुटला हा तीर सूं-सूं थांबवेना, थांबवेना

दूर उंच महालांत दोन डोळियांचा खेळ
अव्याहत गळे तिथे अश्रुसुमनांची माळ
चाफेगौर नक्षावरी, कापे गुलाबाचें फूल
अश्रूंचिया लोटाने तें गळें, झालें मलूल

माझ्यासाठी तेवतात नयनींच्या ज्योती
माझ्यासाठी गळतात मूल्यवान मोती
माझ्यावरी फुललेल्या कितीकांच्या आशा
कुणातरी जीवा माझें अस्तित्व दिलासा

नवी मळवाट

कुणी जीवन-पथीं पुष्प बनून निजलं
पाठिशीं चालाया कुणी मायेचं सजलं
अरे ! कुणी दूर देशीं हासत, हासत–
माझी बाग फुलविण्या निनांवी निवलं

माझी सर्वांवरी प्रीत, माझा सर्वांवरी लोभ
परी तो ना बांधू शके अशा जीवनाचा क्षोभ
जीवनाचा क्षोभ? करी धरित्री आक्रांत !
पाषाणाशीं निर्झराची झुंज अविश्रांत

रूपाच्या या वनांतून, मायेच्या या मायेंतून
माझी पायवाट जाई उंच टेकडी चढून
इतुक्या आंसवांचा निधी, प्रीतीची पुण्याई !
मी पिउनि चाललों घन-कल्लोळ बनून

भडके प्रीत आहुतीनं मशाल मनगटीं
दारुण हिरीरी उरीं कोमल् बंधनें काय तीं ?
माझ्या केशसंभारांत घोंघावतो क्रुद्ध वात
माझी झिंगलेली चाल जणू शिव प्रळयांत ! !

आक्रंदते मानवता तम भिंती आड
ईश्वराच्या कृतीचा हा दुर्दैवी बिघाड
दोही वेळ साधण्याची जेथ पडे भ्रांत
सांगा माझी जळ्‌ती प्रीत कशी राही शांत ?

जीवाची प्रचंड फेक

सुकुमार मानवाचा झाला चोळामोळा
पोटासाठीं विकतात पोटाचाच गोळा
नरक नी या जीवनीं कुठे तो फरक ?
समाज नी साम्राज्याचा चालतो चरक !

तींत निघे कोळपून व्यक्तीची प्रतिभा
बेफाटशा व्यक्तित्वाची लोपतसे आभा
आज व्यक्ती उठलीसे पुन्हा धडूपडून
हिमालय जसा ताठ नभाला फाडून

मत्त अंधकार हाच नाचतो भयाण
देई वाटे क्षणोक्षणीं मलाच आव्हान
निष्ठूर मी ! सोडी तुझा अंचळ छायाळ
दोहो मुठींत् चिरडीन तमाचे ते व्याळ !

दूर सरा ! दूर सरा ! हें नृत्य फार भयाण
पदाघातांखालीं भूचे कासावीस प्राण !
माझे हात पसरले चारही दिशांत
माझे नेत्र गरगरती नभीं उल्कापात ! !

फाडीन या तमाचे मी पटावरी पट
गिळीन या विषाचे मी घटावरी घट
या तमपटा-आड विश्वसुंदरी उदास
तिच्या पदचुंबनेच ज्वराचा निरास

नवी मळवाट

तिच्या रक्त ओष्ठीं नृत्य जाऊन विरेल
तेंच विश्वीं दिव्य गाणं बनून झरेल
अरे माझ्या जीविताचा समर्पित वेग
तिच्या गोड मुखीं स्मित बनून खुलेल

तोंवर चैन नसे चुके धडकी न तमाशीं
कोसळतील कधीतरी तमाचिया राशी
आंत प्रकटेल दिव्य सुदंरीची ज्योत
दाही दिशा कोंदतील प्रकाशाचे स्रोत

× × ×

जन जातील दर्शना बेभान सैराट
तुडवीत खालीं अमुच्या रक्ताचेच पाट

भविष्याच्या गर्भांतल्या बाळाचें रुदन

मानवा ! मानवा ! ! काय ही स्थिती ?
किड्यांचें मरण, जिण्याची भीति !
काय ही लाचारी ! अलोट हें दुःख
जाळते जीवन भूक ही किती !

माणसेंच का हीं कोळ्याचीं कीं जाळीं ?
प्रेतेंच उठून चालाया लागलीं
लाचार नजर, खोलसा आवाज,
हृदय ? स्मशान-दहन- भू काळी.

पोट-पाट एक, भाकरीचें स्वप्न
पोटाचेच गोळे, फार मोठें विघ्न ! !
विका त्यां बाजारीं, लोटा विहीरींत
परंतु पडूं द्या अन्न खळगींत ! !

नारी ? माता ! दिसे ध्येयांत शोभून
मूठ धान्य द्या अन् साडी घ्या फेडून ! !
धि:कार संस्कृती ! धि:कार जगास !
घृणेचें भुजंग ! जागा चवताळून !

अणूच्या स्फोटाने विश्वाचा प्रलय
कांपतें काळीज, वाटतसे भय
दु:खाचे प्रचंड डोङ्गर फोडून
कोणती आग ही धग्धगे अदय ?

मानवी दु:खाचा अति तीक्ष्ण फाळ
मनाची धरित्री भेदतो विशाळ
मानवी शोणित पर्जन्य पिऊन
कोणतें येणार पीक हो तेजाळ ?

धरित्री भेदून अन्नपूर्णा आली
धान्याच्या मोत्यांची बरसात झाली
धावला मानव उत्साहें वेचण्या,
कुणी अकस्मात नाहीशी तीं केली ?

लक्ष हात पसरले राहिले हवेंत
खोल, काळे, भीषणसे दरे नजरेंत !
नसांचीं तीं दोरखंडें स्पष्ट तरारलीं
तुटलेले सताडसे कडे चर्येवर ! !

अन्नपूर्णा ! दु:खपूर्णा, आणि अवगानित
(आईच्या समोर बाळ दुधविना मृत ! !)
नागित ती ! केस तिचे मलिन शेतांत !
लज्जित ती ! लाज गेली सैतानी हातांत !

अग्निलोळ ग्रासी काय पृथ्वी-गोलकाला !
दचकून साऱ्या दिशा दूर दूर झाल्या !
धैर्य ! ! आत्यंतिक जळे दुःखाची जाणीव,
प्रसूतीच्या किंवा कळा गेल्या कळसाला !

भुकेच्या निशेने गेले डोळे तांबारून
यातनांच्या ठिगण्यांचे प्रपात त्यांतून !
तप्त धातुरस जळे शिरांशिरांतून
समुद्राचा दाह होई, हद्द दे सांडून ! !

काळाच्या कपोलीं वाही शोषितांचें रक्त
सीमेंट हें घट्ट साधी हृदयें विभक्त ! !
कोस्यावधी वक्ष-धामणांचा तीव्र वारा
धडाडवी अग्नि, आग ! आग महालांत ! !

उलतात जखमा अन् वाहतसे रुधिर
गोठलेले डोळे झाले क्षणांत अधीर
लाचारीच्या शिळा घण घावाने दुभंग
बधीरता नष्ट आता निर्झर उध्वंग

दुधाविना अन्नाविना मेलेल्या बाळांनो,
खुला डोळां बघणाऱ्या कंकाल आयांनो,
रस्तोरस्तीं मरणाऱ्या दुर्दैवी जीवांनो,
खोल जखम हो केली प्राण देणाऱ्यांनो—

प्राण तुम्ही दिले, आम्ही चैतन्य पावलों
अश्रु तुम्ही दिले, आम्ही आग्नेय जाहलों
आम्ही खोल-खोल तुमच्या प्राणांत बुडालों
अगाधता पाहूनीया स्तंभितसे झालों

आता झालें ज्ञान करूं जीवास कुर्बान
उद्याच्या सौंदर्यास्तव भयंकर ध्यान
उद्याच्या त्या दिव्य आणि उष्ण प्रीतीसाठी
आज सोडूं द्वेषाग्निये जळजळीत बाण !

निस्वार्थ ही हिंसा, फोडूं प्रचंड धरण
खोळंबल्या दर्याचें हो बलाढ्य स्फुरण
तडे जाती खोल-नाश ! नाश हो निकट
दिशा कांपतात वर्क्षीं झेलण्या जीवन

स्वातंत्र्य हें स्वप्न किंवा भोळ्यांचा विचार
म्हणा ! जीवनाचा नद नाही थांबणार
त्याच्या लाटा दाही दिशा पोटांत घेणार
आजचें जें स्वप्न–उद्या वास्तव होणार ! !

आकांत कां मांडतां हो माझे पंचप्राण,
सशक्त व्हा, पाय रोंवा, उद्याचीच आण
पालटतें कुणी विश्व-इतिहास-पान
जीवनाची जय बोला ! उंचवा निशाण ! !

भविष्याच्या गर्भांतल्या बाळाचें रुदन

हुश्शार रे ! जन्म घेतें कांहीसें नवीन
प्रचंडशी जन-शक्ती जिंके यामधून
आयका ! या संघर्षाच्या गदारोळांतून
भविष्याच्या गर्भांतल्या बाळाचें रुदन

कुणाच्या वेदना

कुणाच्या वेदना सांठून सांठून
   उरांत माझिया दाटून राहती ?
कुणाचीं आंसवें वाहून वाहून
   कपोलीं माझिया सांडून वाळती ?

कुणाच्या रक्ताची संतप्त धारा ती
   माझिया प्राणास फोडून वाहते ?
कुणाची दुर्दशा, तक्रार मूकशी
   रात्रींत वक्षास सारखी कापते ?

केवढें ओझें हें ! वांकलों खालती
   कांपतीं थरथर माझीं हीं पाउलें-
कुणाचें पाप हें खदखद हासत
   माझिया मस्तकीं चढूनी राहीलें ?

कुणाचा आग्रह चालवीतो पुढे ?
   साक्षात निशेस घेतलीसे शिरीं
प्राणांत करील वेदना अत्यंत
   प्रेरणा अजस्त्र शक्तीचीच परी-

कोणत्या ? चालवी पुढेच पुढे ती
   कशाने येतसे मृत्यूतहि धीर ? ?
निशेच्या मस्तकीं विराट उज्ज्वल-
   चरण ठेवीत कोण ये अधीर ? ?

रुधिराच्या लालसड्यांतच–

अश्रूंतुन हासत हासत स्वागत तव करतों
दुःखाने रुद्ध कंठ तरि जयजय तव म्हणतों
मी प्राण-शक्ति केंद्रित करुनी घोर दुःख जगतों
पीडेने झिङ्गुनिही नामस्मर तव करतों

रे घोर-दलित, अपमानित रौरववासी मी
मी शापित, असे उपेक्षित, नित्यप्रवासी मी
ठेचाळत ठेचाळत पथ चालत क्षतविक्षत मी
प्रखर ज्वरें मूर्च्छेतच तव स्वप्नें पाहत मी

हिल्लोलित पुलकित प्राणांनी मी म्हणतों ‘ स्वागत ! ’
थरथर तनु कांपुन, उर दाटुन म्हणतों मी ‘ स्वागत ! ’
युगींयुगींच्या पीडेची शपथ तुला ! ये तूं ये
रक्ताचीं पुष्पें मार्गीं पसरुन म्हणतों ‘ स्वागत ! ’

युगींयुगींच्या अपमानें दीप्त घृणा जागवुनी
युगींयुगींच्या पीडेला चेतवुनी चेतवुनि
मृत्यूच्या हिमकुहरीं उबवुन उबवुन जीवन
प्राणपणें जगलों मी तुजवरती विश्वासुन

नेत्र धुंद पीडेने दीप्तिहीन विझलेले
बर्फ प्रदेशांतिल गार-गार मृत्यूसम थिजलेले
मम विराट वदनावर पर्वतरांगांसम शुष्क अशा
त्या विराट दुःखाचे क्रूर लेख लिहिलेले

मी अनंत-तिमिराचा मंत्र-शांत सागर निश्चल !
तुडवुनि मज संस्कृतिचे ताज उभे स्फटिकधवल
मी विस्मृतपाप जसें शुभ्र वसनिं झाकुन मज
ज्योतिर्धर संस्कृतिचे बसले दिव्य प्रीतिने पुलकुन

त्या दिव्य प्रीति अपमानाची तडित्‌शिखा कोसळुनि
अतिव घोर पीडेने जडसागर गेलों मी हलुनी
कोटिकोटि पर्वतलाटांनी अंबरिंच्या घुमटा भंगुनि,
मम प्रचंड रोषानल पेटुनि, भविष्यकुहर प्रकाशुनि–

येत्या युगायुगांतुनी दिसलीं बाळपाउलें हलतीं
कोटि तरंगांच्या हातांना जुळवुनि केले पुढती
मी निद्रित सागरसम, हिमाचलासम उठुनी बसलों
नी दिसल्या रुधिरनद्या, भस्म भस्म मजभंवती

नाश ! महानाश ! ! चिताभस्म जुन्या जगताचें
मी ललाटिं चर्चुनि करि ध्यान महत् स्वप्नाचें
नैसर्गिक नाशाच्या अतिविराट औदास्यांतुन
मी पीडित मानव ! तव स्तव करतों प्राणवचें

ये नाशांतुन, मृत्यूंतुन पीडेंतुन ये-स्वागत !
ये अश्रूंतुन, अपमानांतुन, दैन्यांतुन ये–स्वागत !
ये तडफडत्या हृदयांच्या टपटपत्या रुधिरामधुनी
विश्वभक्षि रोषानल ज्वालांमधुनी ये तू स्वागत !

ये वसंतबहरासम शिशिराच्या गार गारठ्यामधुनी
रात्रीच्या अनंत पीडेंतुन बाळ–उषेसम जन्मुनि
ये अनंत मृत्यूच्या काजळपंकामधुनी वर ये ये
शतदल सुवर्णा कमळासम तू तरळुन पूर्ण विकासुन

उलते जणु अनंत पीडा ही घोर कळा क्षणभर लागुनि
धडपडतों हसण्यास्तव अश्रुधुकें भेदुनि भेदुनि
तें अनंत अंबर भारावुन अतिशय जड बनलें मम स्कंधीं
दाहि दिशा अत्युत्सुक बसल्या श्वासांना क्षणभर रोखुनि

मी चलाहिमाचलासम वाकुनि हसलों, हसुनी रडलों
रुधिराच्या रक्तसड्यांतच बाळ नवें रडतें क्रंदुनि.

कष्टाचें गीत

ओढा रे ओढा जोखड बळें
खांद्याला पडले डाग हे काळे
—डाग हे काळे

जीवाचे कोळसे दाबा हो आंत
रक्ताचीं आंसवें रोखा डोळ्यांत
—हें कष्टाचें गीत

विस्तीर्ण वडाच्या ढोलीमधून
पोकळ घों-घोंचं कण्हत गाणं
—हें मृत्युचं गाणं

मारा रे मारा मारा कुदळ
फत्तर फोडून उसळे जाळ
—हा प्रखर जाळ

खोदा रे खोदा सोन्याची खाण
रक्ताच्या सड्यांत झळ्के सुवर्ण
—हें दुष्ट सुवर्ण

कष्टाचें गीत —मेलेल्या जीवांचं उदास गीत

गंभीर झडते गगन-दुंदुभि—

गंभीर झडते गगन-दुंदुभि
क्षितिज मैदान-सरहद्दीवरी
मेघांची प्रचंड सेना ती उभी
झडते भैरव गगन-दुंदुभि

भरारा भरारा धावून मेघांनी
पुसल्या दिशांच्या धूसर रेषा
अत्यंत घोरशा उत्तापें तापून
जखमी धरेची व्याकूळ दशा
गगन-नगाऱ्यावरती प्रचंड
विजेच्या प्रहारें गंभीर घोष
झडते गंभीर गगन-दुंदुभि

गंभीर घोषानें जागृत झालें हो
दबलें, जखमी, कृपण हृदय
उथळ निराशा विराली विराली
जागला उद्दाम जीवन-प्रणय
गीतांचे प्रचंड विशाल पंख

पसरून गरूड उड्डाणोधीर
दुर्धर्ष संगर बोलून आला रे
छंदांचा हुंदळे उद्दाम समीर
आल्या हो उदार हर्षाच्या लहरी
झडते गंभीर गगन-दुंदुभि

केवल पुस्तकी क्रांतीचे आम्ही-
यांत्रिक गीतांचे कागदी कवी
त्रयस्थ राहून दुरून तोषू
रचून कविता महाविप्लवी
वंचित जीवन-नदाच्या प्रचंड-
गतीच्या जाणीवेपासून आम्ही
वंचित मानवी संघर्षाचिया त्या
महान् विश्वासापासून आम्ही.
निर्झर घेतात अखंड झुंज
पहाड होतात विदीर्ण रोज
झुंजीची उद्दाम पिपासा लेश-
स्पर्शांना नैराश्य ग्रासतें रोज
बोथट दुबळ्या वाणींत आणा रे
अत्यंत तीक्ष्णशी कट्यारी-धार
विराट-गगन नगाऱ्यावरी
विजेचा प्रखर आभेय वार !

घायाळ पक्षाच्या उरींची तड्फड-
तळ्मळ उरांत जागली कधी का ?
अनंत दीनांच्या संथशा हत्येने-
प्राणाग्नी कल्पांत पावला कधी का ?
माणुस्की झिजून झिजून मरते
क्षयाने झिजत्या दरिद्र्यासमान
सौंदर्य जळून कुरूप बनतें
देवींनी डागल्या चेहऱ्यासमान !

प्रेताच्यासमान जळके सांगाडे
मातीचीं खापरें पुढयांत घेऊनी
"अन्न द्या ! अन्न द्या !" करिती अक्रोश
डोळ्यांच्या खाचांत प्राणास कोंडूनी
दयाळू फेकती अन्नाचा दाणा नि
सांगाडे तुटती वेगाने वरी त्या
कर्कश भांडूने रक्ताने नाहून-
शापिती दुजांना ध्वनीने मरत्या !
मागल्या रात्रीचें निस्तब्ध काळीज-
कापीत रडती मांजरी जमून
दाण्याच्या स्वप्नाने दचकून जागून
सांगाडे करती भसाड रोदन
रात्रीच्या उरांत खंजीर घुसून

रक्ताचा कोसळे प्रचंड-प्रपात
रक्तस्त्रावांतून जन्मास येतसे
अरुण, कोमल, महान् पहाट
तुझ्याही उरांत जाणीव-खंजीर–
घुसून रक्ताचीं आसवें गळालीं ?
हृदयामधून शोणित झरून
महान् कविता अवतीर्ण झाली ?
प्रचंड झंझेचे दिसती आसार
विराट-गगन नगाऱ्यावरी
विजेचा प्रखर आग्नेय वार

विजेचा प्रखर आग्नेय वार
जागवी प्रचंड भैरव घोष
ऐकून धरणी पावते तोष
अशक्य ! अशक्य ! अशक्य असे
निर्मूल करणें जीवनाकांक्षा
मानवतेची स्वातंत्र्याकांक्षा !

काजळी तमाच्या युगांच्यामधून
निर्धारें चालला पीडला मानव
मस्तकाभवती स्वप्नांची विराट
प्रकाश-धूमिल आवर्तें नाचतीं

कोटिशः दुखऱ्या भेगांच्या पायांत
झंझेची झिंगली मस्तानी गती
प्रत्येक निःश्वास अनलोर्मीपूर्ण
नयनामधून विजेचे प्रपात
क्षणांत दीनांची भुकेली सेना की
क्षणांत जाज्ज्वल्य मानव विराट !

युगांच्या काजळी तमाच्या ब्रह्मांडीं
शेंदरी किर्मीजी धग्धगीत वाट
वरून चालली अनंत पदांची–
विराट सेना ही, अलौकिक थाट !
पळभर उठून प्रचंड तुफानें
तमाच्या लोळांत लोपतें हें चित्र
कोमल कवीच्या आशेच्या पत्त्याचे–
बंगले उध्वस्त, मतीही विचित्र !
लाडक्या कवे ! तू बालिश्केसगान–
निराश जाहला अपेक्षाभंगाने,
धुराने, मृत्यूने, आग-पावसाने
अनंत प्रेतांच्या कुजक्या गंधाने !
अग्नीची धुराची विराट घोंगडी
लेउनी रौद्रसें अस्तित्व हेंच तें

ज्वालांच्या पदांनी येतसे चालून
ज्यांची तू गाइलीं मधु-गोड-गीतें
गंभीर-उराच्या प्रकाश-चक्षूंनी
पहा रे जाण रे प्रगति-यात्रा ही
शेंदरी जळत्या वाटेच्या वरूनी
अनंत पदांची जयिष्णु यात्रा ही !
अंधारावरती विजेच्या लिपीने
खोदला जातसे घोष हा गंभीर
जागला मानव हुश्शार ! हुश्शार
रुक्षशा घेरला हिरवा शहार
विराट गगन नगाऱ्यावरी
विजेचा त्वेषाने प्रखर वार.
भविष्यकाळाचा अज्ञेय अनंत
कभिन्न काळोखी पठार पामीर
तयाला बांधलें युगानुयुगें जें
प्रचंड अस्तित्व पीडेने अधीर

भविष्य-अंधार-पामीरावरून
प्रचंड बळाने बंधनें तोडून
वर्तमानाच्या या प्रकाश-प्रदेशीं
महान् अस्तित्व येतसे निघून
टाकीत विराट पाउलें ऐका !

येतच आहे तें येतच आहे
ऐकत आहे मी चाहूल त्यांची
उराच्या कानांनी ऐकत आहे
पसरून आपले विशाल हात
भविष्यामधून वर्तमानकाळीं
युगाधीश येई कवळावयाला
मानवता नवी जन्मास जी आली
युगाधीश येई ! युगाधीश येई
दिशांच्या विराट महिरापीखाली
विराट गगन नगाऱ्यावरी–
गंभीर घोषांच्या उठती लहरी

चाललें प्रचंड महाघोर युद्ध
धरेच्या अनंत लावण्यावरती
गुंजल मारून बसले जे भुजंग
धावले त्वेषाने मारून टाकाया
शिशुमानवाची महातेजोमूर्ती.

चाललें प्रचंड महाघोर युद्ध
लक्षावधी काळे नाग महाक्रुद्ध
वेढती बाळाच्या गुलाबी देहास
प्रचंड शक्तीने करावया बद्ध
झाकती तनूस मारती फणांनी

चिरडून टाकाया नवजात शक्ती
विषाचे फूत्कार सोडती द्वेषाने
अनंत भुजंग बल एकवटती!
बाळ-मुठींमध्ये परंतु बाळाच्या
कोणती विराट अजस्त्र शक्ती ती ?
सापडून ज्यांत दुर्दांत भुजंग
विषास भड्भड सारखे ओकती !
घट्ट ते वेटोळे बालकावरचे
सारखे होतात सैल, अतिसैल
काळ्या-काळ्याभोर विषारी सर्पांचें
बल क्षीण होई, मृत्यूही होईल.

पृथ्वीच्या फिरत्या गोलकावरती
येतसे युद्धाची अंतिम घडी ती
लीलेने हासत तेजोमूर्ति बाळ

रक्ताने माखले महाशक्ति नाग
मारीत आहे हो चिरडून ठेचून
तनूतून त्यांच्या झट्कीत प्राणास !
प्रचंड शक्तीच्या मुठी हालवीत
महान् तेज तें घेतसे अव्‌तार
कवीच्या उरींही आशेचा संचार
विजेचा होतसे अनिवार मार
विराट गगन-नगाऱ्यावरी !

माझ्या पीडेला अर्थ येईल

कललीं उन्हें सोनेरी खालीं
हिरव्या गार मैदानावरी
सर्सर झरल्या सोनेरी सरी
जळाच्या निळया दर्पणावरी
उडाल्या धवल विहंगपंक्ती
सांवळ्या दूरच्या डोङ्गरापार
जयाच्या मागें लालजालसा
विझे जळता सोन-मिनार
वातावरण फिकट निळें
सौम्य गुलाबी मृदु रेशमी
दूरदूरच्या कौलारांतून
धूम्ररेषा त्या आकाशगामी
गडद झाली उरींची व्यथा
यातना गेल्या सीमेच्या पार
अंतरीं खोल, खोल विवरीं
दाटला काळा-निळा अंधार!
नाही ग तुझे उजळ डोळे

-प्रेमळ शांत तारक दोन-
कमनीय ते तन्मय भाव
काळ्या छायेंत दीपक मौन,
नाही ग तुझी आर्त काळजी
वक्षाखालचें तीव्र स्पंदन
नाही ग तुझें गंभीर खोल
परंतु भोळें आर्जवी मन-
देणार धीर, घालविणार-
नाही मृत्यूची भेसूर छाया
जिच्या बाहूंत लांबच लांब
झुंजे मनाची थकती काया

२

नभाच्या मूक आशीर्वादाने
हिंदोळत ना मनःसागर
प्राणप्रिय त्या पुष्पदन्यांनी
जीवा येईना आज बहार
आज वाटेना खगांच्या नेत्रीं
न्याहाळावेत दिशांचे देश
घ्यावा वाटेना तुझ्या संगतीं
रेशमी सैल वसंतवेश

वाटेना लाल कर्दळी वनीं
फिरया दुपारीं स्वैर हिंडावें
आणि वाटेना स्वप्नाने जड
कळ्यांचे डोळे उमलवावे
दुर्बलतेची लागून गोळी
दुभंग झाला माझा हा ऊर
नको ग प्रीती गळे खालती
माझा हिलाल धुळींत दूर
धुळींत माझा खचे विश्वास
तम-अजगर गिळी ही ज्वाळा
एकवटून समस्त शक्ती
उभवूं कसा माझ्या हिलाला ?

२

पाठीवरती जुन्या पापांच्या-
समंधांचा तो अजस्त्र भार
चारी बाजूंस विद्रूप रडें-
रडतें जग, स्तब्ध अंधार !
हृदयीं चाले प्रचंड द्वंद्व
पाऊल गिळी धरणी खोल
महाशायासें उपसतों मी
देऊन कधी जीवाचें मोल

माझ्या हृदयीं विराट ओढ
गती घोटाळे उरीं आक्रांत
उन्मूलित हें जीवन माझें
रोजचें नवें घर नी प्रांत
एकाकी एक ग्रह हिंडावा
जळत आणी सोडीत धूर
स्वप्नांच्या तीव्र ओढीसरसा
जळत नित्य हिंडतों स्वैर

४

फोडीन कधी तमाची छाती
कोसळतील प्रकाशधारा ?
करीन कधी बलाढ्य असा
माझा प्रज्ञेचा प्रचंड मारा ?
मारीन कधी गळा दाबून
जुन्या पापांचे क्रूर राक्षस ?
कधी करीन जिंवत, रुद्ध-
थिजलेलें हें जीवन-गीत ?
अशा निबिड व्याकूळ वेळीं
विझे कांहीसें, आर्त हो मन
बाल-रवीचे धडधडतात
निशा-गर्भात परंतु प्राण !

५

मोडक्या धनूसमान माझी
भिवई आहे उंच झालेली
नयनीं माझ्या विलक्षणशी
जळजळीत ती घृणा पेटली
नसानसांत जळत जाई
एक दाहक लाट, तेजाब
आज प्यालों मी कालकूट तें
घृणेची काळी तीक्ष्ण शराब
कपाळाचिया मधोमधच
गोळा उंचसा सळ, 'तिट्कारा'!
हृदयकुंडीं धग्धग करी
दीर्घद्वेषाचा लाल निखारा
अनावरशा माझ्या प्रीतीने
लाल घृणेचा झोत तेजाळ
युग-रुद्राच्या भव्य कपाळीं
याच तृतीय नेत्राचा जाळ !!

६

वरकांती हा वाटे आवेश
अव्यक्तच ते खोल उद्गार
कोणासाठी ही अशी तळमळ

फसवा किंवा सारा प्रकार ?
कुंठित आणी खंडित असें
व्यक्तित्व भग्न मूर्तीसमान
खिन्न उराने जाणूं कसा मी
दिव्यकांत ती घृणा महान ?
पुरेशी नाही झाली ओळख
जीवना तुझ्या बृहत् उराची
नाहीच कधी संघर्षांतून
नव्या प्रीतीची प्रतीती झाली !
कोणतें सत्य ? तीव्र घृणा, की
खिन्नसें माझें आर्त अंतर ?
जीवन सदा जागें ठेवी जी
सत्य 'वेदना' अतिदुर्धर
आकाश खालीं मारावे आणी
धरणीवरी माथा टेकतें
तेवींच धूलीमधे अस्तित्व–
समग्र माझें तन्मय होतें
खचित ! माझी पीडा धरेल
तिच्या वक्षांत मूळ खोलांत
माझ्या पीडेला अर्थ येईल
लक्ष लक्ष त्या गीत फुलांत

छंदांच्या लहरींवर लहरी

छंदांच्या लहरींवर लहरी
माझी प्रज्ञा झाली गहिरी
लक्षावधि स्वप्नांच्या ज्वाळा
रोखुं कसा मी अनल-उमाळा ?
दिशादिशांच्या लाख कमानी
त्यांतुन झिङ्गे मत्त जवानी
गोल धरेचा मधून फुटला
ज्वालामुखि कल्लोळ उसळला
दुःखाचा आकांत पेटला
मूल्यांचा आक्रोश उसळला
असली दाहक शराब पिउनी
डुले नि झिङ्गे मत्त जवानी
अवकाशांतुनि घोर काजळी
धरणी गिरक्या घेत चालली
ज्वाळांची फडफडती कफनी-
घालुनि तीवर उभी जवानी
लखलख जळता तीर निघाला
हृदयाचा अणु पूर्ण भेदला

नवी मळवाट

लाहि लाहि हा जीव जाहला
दाह पोंचला पराकोटिला
कळा लागुनी आळा सुटला
मृत्यूंतुन नव-जन्म लाधला
दिशा फोडुनी पाक्षि निघाले
वक्ष भेदुनी छंद निघाले
कोट फोडुनी उदधि पसरला
स्वतंत्र झाला महा-उमाळा !

उसळला वरती तेजोगोल

उसळला वरती तेजोगोल
निमालें भान, कळालें मोल
विरालें दिवा-स्वप्न तें पार
गवसला चैतन्याचा हार
मनाच्या कुहरीं अपरंपार
सांडली मधु-तेजाची धार
मनाला नवीन साक्षात्कार
वाणिला नवीन भलती धार
जगाचे धो-धो रजत-प्रपात
दृष्टिच्या सहजीं आटोक्यांत
नव्या छंदें हेलावति प्राण
जिवाचा पक्षि घेई उड्डाण
मनाचा दुरंदूर फैलाव
जगाचा अंत-आंतुनी ठाव
कळे कुठे रुपतें तें खोल
बोलहि बनती अधिक सखोल
गाठुं ये जल्दी मघली धार
सोड नौकेचे शीड फरार !!

नको मनाला हळहळ असली

नको मनाला हळहळ असली
तुला सोडुनी दूर जायचं !-दुजा कुणाला कळकळ कसली ?
होइन तन्मय तुझ्यासवे मी दूर सारुनी मोह पथाचा
आलिंगिन, वाटेल तुला तो, गडे ! निवारा युगायुगांचा
तव डोळ्यांची हसरी माया चुंबुनि घेइन आवेगाने
जिवा ! तुझ्या माण्डीवर डोकें ठेऊनि झोपिन पूर्ण सुखाने
व्यथा-सघन डोळ्यांत नाचतिल गोड खरोखर भाव निराळे
विसरुनि सारें सारें जाइन, परंतु हसविन तुलाच बाळे !
तुझ्यासारखा झिंगिन पाहुनि आंबेराई ती रसरसली !
- नको मागुनी हळहळ असली !

घर-धंदा ग तुला सुचेना-नव्या अषाढीं गहिरी छाया-
दूर वनांवर, उंच डोंगरीं, उजळ-सांवलीची ती माया-
तुझ्या जिवाला घोर लागुनी सारं अळणी गमेल तुजला
मागुनि येउनि चोरपाउलीं, हळूच स्पर्शिन तव स्कंधाला
तुझ्या जगांतच तन्मय होइन ऊब तुझी लाधली जयाला
तुझ्या गळां गुंफीन गळा मी कृष्ण बनूनी जंगलांतला
उत्कटतेने धांवुनि आणिन ज्या-ज्यावर तव दृष्टी खिळली !
-नको मागुनी हळहळ असली !

सांगुनि ताटातूट उद्यांची उणें न आणिन मीलनासि या
गडे ! उद्यांची आर्त काळजी म्लान करो ना तव वदनाला
आज तुला मी, मला तूंच गे, मान तुझी माझ्या स्कंधावर
नयन-पाकळ्या मिटल्या असु दे, निवांत श्वसु दे तव उर मंथर
तुझ्या सानुल्या जिवा काळजी आज तरी लागो ना कसली !
—नको मागुनी हळहळ असली !

मध्यरात्र ! तव हात गळ्यावर माझ्या विश्वासें पडलेला
शांत झोपल्या वदनीं भोळा भाव मधुरसा तो रमलेला
वारा वाही संथ, नभीं त्या चंद्र फिकटसा अन् थकलेला
तुझा निरागस जीव स्वप्निं त्या स्वर्गसुखामधिं मोहरलेला !!
सतत-प्रवासी उठेन मी मग हाक ऐकुनी दूर कुणाची
अनावर मला ओढिल माया दूरदूरच्या गे रस्त्यांची
जन:सागरीं मिळेन तेव्हा सांपडेन ना कधी निराळा
मला बोलविल दूरदूरच्या राज-पथांचा गरम धुराळा
विसरुन सारें तें गाऊं ये घेउनिया गिरकी असली
—नको मागुनी हळहळ असली !

तुला सोडुनी दूर जायचं !—दुजा कुणाला कळकळ कसली ?

मळकें उदास—

मळकें उदास ओंगळ आभाळ
झिरपे संतत सांज नी सकाळ
गडद धुक्यांत दिवस झाकले
जग हे सारेंच शोकांत बुडालें !

पहाट दुपार सांजेचे सुरंग–
विराले, उरला काळोख अभंग
पडून बर्फ तें शरीरावरतीं
जायाच इंद्रियें व्हावींत क्षणीं तीं !
बधीर ! थांबावें चलनवलन
उराचें थिजावें क्षणैक स्पंदन
तेवींच मळक्या रडक्या नि सुंद
दिसाने करून सर्व क्रिया बंद
पांगळें करून डांबलें जिवाला
एकटा भेटलों एकटा स्वतःला–
नित टाळलेल्या हृदय–देशांत
अंतर्देशांतल्या महाएकांतांत
कित्येक युगांच्या थडग्याखालती

मळकें उदास

प्रीतीच्या प्रेताची निजेलली मूर्ती !
तेथेच नेऊन सोडलें जिवाला
अनंत दुःखाचा लोटला उमाळा
ठिकऱ्या-ठिकऱ्या मृत्तिका पात्राच्या
व्हाव्यात, अथवा सुगंधें धूपाच्या-
क्षणेक जळून राखच उरावी !
कशी हो प्रीतीची माधुरी सरावी !

शरीरें दोन तीं, प्राण तो एकच !
हृदयें दोन तीं, धड्धड एकच !
अत्यंत उत्कट प्रीतीच्या गंधाने
नितळ पूर्णिमा दर्वळे वासाने
अजून अस्थिर प्राण हे होतात
उरली प्रीती ती स्मृतीच्या रूपांत-!

आतडीं उरींचीं पिळ्वटावयाला
तनूंच्या अणूंना क्रंदवावयाला
एकाकीं भेटतां ऊर हें दुबळें
अंतर्हृदयांत कधी हो एकलें !
विंधून विंधून स्मृती ती शरांनी
दुःखातिरेकाने टाकते गांजूनी !

पुष्टशा कोळ्याच्या जाळ्याच्या गुंत्यांत
तड्फडे माशी ती, गुरफट तयांत
जीव कासावीस उरीं लागे जाळ
मळकं उदास ओंगळ आभाळ !

हिंवाळ्याचा परिचित गूढ गार अंधकार

हिंवाळ्याचा परिचित गूढ गार अंधकार
आहे एक मैदान नी पिंपळाचा एक पार

शहराचे दिवे दूर मागे टाकुनियां आलों
विस्मृतीचीं वस्त्रें दूर सारुनियां नग्न झालों

खिन्न झालों, कमालीचा आर्त गेलों होऊनियां
हेंच स्थळ ! अंधाराच्या गूढ बोलावत्या खुणा

झाले पुढें गार वाऱ्याचे ते छोटे मऊ हात
सहानुभूतीने माझ्या कपोलांस गोंजारीत

प्रत्येक स्पर्शांत गार ऊष्ण श्वासांचे हुंदके
प्रत्येक प्रसंग मूर्त....ओठांचे ते कंप मुके

भारून गेलों मी माझ्या भंवतीच्या आभासांनी
हलकेच ओळख दिली, वरी टाळ्या वाजवूनी—

पिंपळपानांनी ! आणि चर्र जाहलें मनांत
शुभ्र अश्रू तुटे तोच ! की ती काजव्याची ज्योत ?

सहसा दिसे तें भोळें भाबडेंसें गोड मुख
अपार दुःखांत माझ्या व्याकूळलें जुनें सुख

भासलें की मुसमुसत रेशमाची मिठी पडे
अंधारांत शरीराची शिराशिरा वेगें उडे

झुलतोसे रेशमाचा कचपाश वाटूनियां
फुका अवकाशांत जाई माझा हात फिरूनियां

काजव्यांची माळ दूर दूर लखाखत जाई
पिंपळ पानांच्या टाळ्या फुका वाजवीत राही !

हाय ! हेंच मैदान तें, पिंपळाचा हाच पार
हिंवाळ्याचा परिचित गूढ गार अंधकार !

सांज ये हळूहळू

सांज ये हळूहळू नि गाढ गर्दलें धुकें
क्लांतशा मुखावरी हसें पुसटसें फिकें

तम चढे परोपरी नि मन रडे क्षणोक्षणीं
मशिदींतून ये 'अजान' काय कंपवी उरीं ?

भिरंगतीं नभांतरीं विकल पाखरें वरी
ओढ लावते तयास नील कोटली दरी !

सनइची विषण्ण तान सांज पदर ओलवी
सुन्या मनीं घुमोनिया विकलताच वाढवी

गौर सांज स्फुंदली नि दूर पार उतरली
तारकाटिपें किती हाय गे निखळलीं

या निबिडशा तमीं खिन्नशी तुझी छबी–
तरळली, आणि नयनिं अश्रुधार लोटली

विसर क्षणाचें मृदु नातें

मी परदेशी पांथ
संध्या वेळा, अंग टेकलें, पाहुनि एकांत
परतत होतीं गाइवासरें, परतत होतें ध्वांत
पाणवठ्यावर बसली होतिस शून्य मनें तूं क्लांत
कलश रिकामा, दृष्टि शून्य तव, ऊर कशास अशांत ?
वेणिफुलें ग झरझर गळलीं कसली पडली भ्रांत ?
मी परदेशी पांथ.

पाहुनि मजला तृषित, पाजुनी जल, केलें तूं शांत
अंजुली करुनी तें जल पीतां नीर उभें डोळ्यांत !
तुझ्या दृष्टिसी दृष्टी लावली झाला तदा दिनांत
पाठ फिरवुनी साश्रू गेलीस विषादमयी नितांत
कसली मर्मवेदना हासत गेली ? झुरे मनांत
मी परदेशी पांथ.

तमाच्छन्न जग, उन्मन येथें बसलिस कशा वनांत ?
गहन तमीं तव काय हरपलें ? अनिमिष पाहसि त्यांत ?
नीलम नयनीं तरल तरळुनी तारे कशा चमकतात ?

विसर क्षणाचें मृदु नातें

शिथिल करांतुन कमल गळे जें दिलें तुझ्या हातांत
निरोप ! मृदुले, पूस लोचनें, परदेशी मी पांथ !
मी परदेशी पांथ.

पाठिशिं सुखदुःखाचें ओझें
पंथा क्रमितों आतुर गवसे कधिंमजला माझें
स्वतःशींच मी असंतुष्ट साचि, अभावमय जग हें
गमतें
व्याकुळ या उरीं जळ कांहीं तरि दृष्टि ध्रुवावरती
स्थिरते
दुर्गम अतिशय पंथ सुनिश्चित पुढेंच पाउल नित
पडतें
सरल किशोरी जीव लावि ना ! विसर क्षणाचें
मृदु नातें
पाठिशिं सुखदुःखाचें ओझें !

युगांच्यानंतर

अंधारलेली निवांत खोली
दंवारलेलीं बाहेर वनें
शहारलेलीं आपुलीं गात्रें
फुलारलेलीं आपलीं मनें

मेघांची सुर्मई दाटशी छाया
दूरच्या हिरव्या जंगलावरी
मऊशी पिंगट तिमिर-शाल
हळूच वेढते वसुधा सारी !

रिकामा पाणोठा झालासे आता
जंगली कण्हेर ढाळिते फुलें
सर्‌सर सोडून वापींत दोर
कुणीशी ओढते लगबगीमुळे

झटका देऊन कळशी वरी
खेचून, गुढघा देऊन शिरीं
ठेवून, चालली घाईत पोर
श्वासाने उरोज उभार धरी !

युगांच्यानंतर

रोजचे थांबले व्यवहार आज
थांबले बुद्धीचें क्षणैक यंत्र
उत्कट अन्धारीं विरून जग
उरलें तुझ्या नि माझ्यांत मात्र !

आत्म्यांचे आपल्या मिळाले नेत्र
युगांच्यानंतर आजच, सये,
बोलून आले ग रसाचे मेघ
शून्यशा डोळ्यांत आजच, सये !

बोलून आलेले रसाचे मेघ
मेघांत लखाखे विजेची धार
पांगले प्राण हे जेथच्या तेथ
गळाली ग्रंथींही यंत्राची पार !

वर्षांनुवरषें सहवास जरी
प्राणांचा प्राणास साक्षात्कार
आजच जाहला, एरवी दोघ
यंत्रेंच निमूट करूं बिगार.

आजच्या क्षणींच भेटून फक्त
किशोरी किशोर आपण आहों
वनींच्या हिरव्या मर्मांत दाट
फोडतो मयूर उत्कट टाहो !

वर्षागम

मये, पहा ढगावरी ढग आले ओथंबून
बाहेर ये, निळे-निळे आले गडे अंधारून.
सुटलासे उन्मादक उद्दामसा शीत वारा
झरणाऱ्या कुसुमांनी वापी गेली झाकळून.

यौवनाचा बहार हा सुगंधित धरणीचा
वेळूवनीं छायामर्मी तीक्ष्ण टाहो मयूराचा.
उतरून चुंबी जळ करी मेघ मंद्र घोष
लाख-लाख तरंगांनी मत्त प्राण सरितेचा.

तुझ्या विशाळशा नेत्रीं डवरले नील घन
कोणत्या ग, आर्द्र स्मृति पुसटती डोकावून
फार रूपे द्वैत, प्रिये, हेलावतो पंचप्राण
असीम या सौंदर्या केवी घेऊं आलिंगून ?

विस्मय

उडाले पांखरूं निळ्या विस्तीर्ण आकाशीं
माझ्या मनाच्या बेडींत खाली ओढूं का तयासी ?
काल-सागर वाहतो जाती लाटा त्या प्रचंड
माझ्या छेदांत बांधू का एका लहरीचा खंड ?
सृष्टिसुषमा अनंत तिचा स्वर्गीय विस्तार
माझ्या रेखांत आणूं का एका छटेची बहार ?
अणु–अणूंत थरके दिव्य-विराट नर्तन
तनु–भंगींत आणूं का त्याचें चंचल दर्शन ?
तू साधीच बालिका, भोळी हसरी-माधुरी
न जमे तुझ्यावरी का ग साधेंसेंच गीत ?

किती मधुर जादु ही

किती मधुर जादु ही एकलेपणाची

एकलीं शिरें उभीं तुंग हिमनगाचीं
मस्त पितीं नीलिमा उंच त्या नभाची
खालच्या खोल दरिंत छावणी धुक्याची
नाजुकशी धुंदि जशी कविहृदयाची
रानिंवनीं डोंगरीं जादु मधुरशी—
सांडली इथे-तिथे एकलेपणाची

सरसरतो पाचोळा भंगल्या देउळीं
सळसळतो लाल पदर परत ना दिसे मुळीं
गहनता गर्द करी मोर टुहुकुनी
दूर थरथरे तिथे लाल कर्दळी
जंगली फिक्या दुपारिं पसरली जादु गडे
कुण्या देखणीच्या मधुर आर्जवाची

चाहुल नच करतां मी स्तब्ध वनीं हिंडतसे
एकच पडछाया जळिं पाहुनि दचकतसे
स्तब्ध वनीं एकांतीं मंजुळशी हास्यलहर
ऐकुनिया कुणि मजसह ऐसें मज भासतसे
एकाकी जीवनिं या कुणिं घोळलि मधु वारुणि ?
ओळख मी विस्मरलों क्षणभर या दुनियेची !

किती मधुर जादु ही एकलेपणाची

म्हातारे शब्द

म्हातारे शब्द !
झिजल्या नाण्याच्या समान झिजून व्यर्थ झालेले
अवचेतनाच्या पुराण स्मृतींच्या समान विचित्र आकृतिवाले
जुनाट पोथीच्या पिंवळ्या खिळखिळ्या पानांच्या समान—
अत्यंत जीर्ण
वृद्ध हे शब्द
धुक्यांत किंचित् उजळ उठावा चंद्राचा डाग
तशाच हिरव्या अंधुक धुकट प्राचीन तयांच्या —
नयनावरून, तरंगतात
जुनाट मेलेल्या जगांचीं स्वप्नें—
प्राचीन फिकट भुतांचें चालतें उभट गाणें...
उत्तुंग पर्वतशिखरें लपावीं धुक्याच्या लांबट लाटांच्या आंत
तेवींच प्राचीन जगांच्या, छायेच्या लाटांत--
प्राण ते धड्धडतात वृद्ध शब्दांचे...
वाळलें कधींच नसांत रक्त
जीवही कधींच झालेला मुक्त
अवशेष अस्थी या उध्वस्त जगाच्या—
कष्टानें चढती छंदांची चढण
मरण मिरवी जीवन म्हणून
निःसत्व शब्द
म्हातारे शब्द !!

त्रिशंकूचें स्वप्न

श्यामल मेघांनी आकाश व्यात
हळू ये बाहेर चंद्राच्या मोत्याचें तेज
पिवळें फिकट !
आणीक खाली
पिवळ्या हिरव्या पट्ट्यांचा विस्तीर्ण समुद्र-
झुळझुळे सारखा, हिल्लोळे सारखा !!
मागेच याच्या, बाभूळवनांत-
पिवळ्या पिवळ्या फुलांचा चूर-
सांडला असे दूरच दूर.
त्याच्याही मागे-
शेकडो वर्षांच्या छायेंत गाढ-
निजला प्रगाढ निद्रेंत एक-
म्हातारा मिनार !
पांढरी पिवळी फसवी प्रभा
इथे मी एकला एकाकी उभा
झुलतो गवतसंभार आणि-
सारेंच वन हें उन्मादें झुले

चंदनी वायूच्या बाहूंत झुले !
परंतु मन ! निस्पंद अधीर कशाने झालें
माझें हें मन ?
नवख्यासारखें सुंदरासमोर अस्थिर कशाने ?
कां हो मी विसरे माझीच जात ?
माझेंच बन !
माझ्याच मैत्रिणी !
हिरवा शालू, आणीक फुलांचे पिवळे हात
बसल्या हासत मधुर गात...
तसाच विस्तीर्ण माळवी-माळ
गवत चिक्कार रसरसे तेजाळ
बसून याचिया हिंदोळ्यावरी
आकाश-नीलम-चषकांतून
रोजच यथेच्छ माधवी पान
करतों मी.
आणीक म्हातारा मिनार खडा
काळाच्या प्रहारें पडून तडा—
कलता उभा हा शांतसा मित्र !
प्रखर-वासना-धवल ज्वाला
त्यांतच जणू की विवेक मंत्र !
कशाने सगळें निराळें आणि

ओळखीपल्याड गेलेंसें झालें
माझ्या या मनाला–
माझ्याच सौंदर्यविस्तारा-आंत दूरत्व आलें !
पळाल्या वेदना आणि संवेदना
शरीर जणू की टर्फल एक
गळाला गाभा–
निसर्गापासून भयच वाटे निःसत्त्व झालेल्या माझिया प्राणा !
गवता ! तुझिया पात्यांत एका
सळसळ करतो भुईचा रस
कारण तुझी तीं मुळेंच खोल
गेलींत दूर, आंत भुईंत
म्हणून टवटवी अशी अमोल.
अशी ही टवटवी
मला ही रे हवी
परंतु माझी ही अधांत्री स्थिति
एकाच वर्तुळीं सीमित गति
म्हणून दुजवा माझिया मनाला सारखा पोखरी !!!

*   *   *

एकहि स्पर्श
माझिया तनूत स्मृतींचा रोमांच आणूं ना शके.
एकहि अर्थ

माझिया मनांत अजस्त्र श्रद्धेस ओतूं ना शके.
मनाचा हिलाल–
सारखा जळतो. ज्वलन पिपासा थांबू ना शके.
एकहि छंद
मनाचा निर्बंध प्रवाह बोलका करूं ना शके.
तुझेंहि चारुत्व
निसर्गप्रेयसी झालेली जखम भरूं ना शके.

* * *

पूर्णत्वासमोर पूर्णत्व शोभतें
अपूर्ण टाकतें मानेस खाली !
सत्याच्या समोर सत्यच झळझळे
असत्य लोपवी स्वतःची कांति !
तुझियासमोर तुझीच विकृति
असा मी रुसलों माझ्याच वरी
एकाच जिवंत नागाचीं खांडोळीं
तळतळते जशी, मनाची स्थिति !!

* * *

एक कोणी मूर्ति छिन्नावयव
अपूर्ण अशीच राहिली असावी
एकाच डोळ्याची खांचशी असावी
सैलसे ओठ ते अर्धवट भग्न

आणीक भग्नच असावी नासेची बांकदार रेखा
ऐन टोंकाशींच !
आणीक अशाने एका डोळयांतून प्रकटे जी ज्वाळा
कोंडलीच जावी दुज्या खांचेमुळे
तशीच ओठांची सैलशी पाकळी
स्मितास दावी जी, विकृति ठरावी आता ती केवळ !!
तेंवींच–
माझें हें छिन्नांग व्यक्तित्व
अर्ध - अभिव्यक्त राहिलेलें आहे
म्हणून सारखा-धड्पडतो जेंवी
रात्रींत धडपडे, पहाडेचा जाळ !!

*   *   *

तेंच हो रक्त !
ज्याचिया कारणें आरक्त पानें ती फोडून डहाळ्या
बाहेरीं येतात
आणीक जंगलें होतीं लालीलाल ज्वानीच्या ज्वालेंत
तेंच-तेंच रक्त, काळें काळें झालें
थिजूनिया गेलें माझिया तनूंत.
काळींच स्वप्नें तीं, दुश्चिंता काळीच
कुणी माझी मुळें तोडून टाकली साध्या भुईंतून ?
म्हणून सुजकी अहंता एकली गातसे कण्हून ! !

कशाने सौंदर्यें, निसर्गाच्या मला, असें धिःकारलें ?
मुखावरी माझ्या फिरविला हात
आणीक लागलें खडबडींत तोंड माझिया हातास
कुठे मी ? कुठे मी ?
आणि घाबरून पाहतों खालती
भूमि पायाखाली मुळांतच नसे...
खाली हेलावतो महोदधि एक
जनता-सागर ! !
त्याचिया लाटांत भयानक जोश
अतिशय ओढ–
त्यांतच सोडून गेलेला उत्साह, अदम्य प्रवाह, जोराने
 उसळे
त्यावर महान्-उदात्त आशय दिव्य आकारांचे सूक्ष्म
आणि भव्य
अव्याख्य फिरती लहरींच्यावर !
अरे ! समुद्राचा प्रत्येक कण तो
बारा सूर्यासम अतीव झळझळे
कारण प्रत्येक कण तें काळीज
तडफडतें ज्यांत स्वप्नस्थ-वास्तव ! !
काळाच्या अफाट अवकाशा-आंत
कांठोकांठ वाही जीवन-उदधि

आणीक वरी मी लोंबतों हा असा
एकला आकाशीं अग्निग्रह जेवीं
ओकीत आगीस
सोडीत धुरास
सारखा धावतों व्याकूळ होऊन.
स्वतःच्या ज्वाळेंत भस्मसात् होत
कोण मी ? कोण मी ?
अभागी त्रिशंकु !

* * *

आलों मी, आलों मी
धबधब्यासारखा लगबग आलों
विजेच्यासारखा तळपत आलों
ताऱ्यासारखा तुटून आलों
मेघाच्या सारखा वोळून आलों
महान् क्रुद्धशा सागरा-आंत
लहान-तुच्छसा बिंदूच झालों...

* * *

पाहतों महान् भव्य त्या स्वप्नास
रोवतों पायांस
भूमिगर्भा-आंत, प्रत्येक अणूंत-
थरथर करी जो अंतःविजेमुळे-
त्यांतच जातील सूक्ष्म-सूक्ष्म मुळें

पृथ्वीच्या आंतील लक्षावधि दिशा व्यापल्या तयांनी
आणीक निघेन प्रचंड बळाने पृथ्वीच्या बाहेर
वृक्ष मी महान् ! !
लक्षावधि फांद्या लपल्या तयांनी
प्रत्येक डहाळी ? महान्, विशाल, जोंवि हो व्यक्तित्व !
आणीक आंतून उसळे चैतन्य
समुद्र बंदिस्त माझिया तनूत
पृथ्वीचा आकांत माझिया अणूंत
पूर्णत्व आवेगें कोट्यावधी फुलें
डहाळ्या लपून फुलांच्याच ओळी
माझिया गीतांची रक्तिम फुलें तीं
झरझर गळून झांकती खालचा
गर्गर फिरता पृथ्वीचा गोलक !

स्वप्नसाक्षात्कार

माझ्या प्राणांच्या अतिदुःखाच्या जाणीवेंतून
प्रतिविवश दुःखक्षणाच्या तडफडींतून
जन्मलेल्या नी प्रकाशलेल्या
माझ्या प्राणांच्या दिव्य स्वप्ना रे ! !

कारा माझी ही मोठी भीषण, काळ्या शिळांची
तयांच्या वरी शेंदूरचिन्हासमान माझ्या रक्ताची खूण
तेथे बसून
फुटणारी ही छाती दाबून
केलें होतें मी नित्य चिंतन
तुझ्या अमूर्त रूपाने माझें झिंगलें होतें स्वप्नस्थ असें
पीडा-जीवन !
करूं पाहिला-
तुझ्याचसाठी अति घोगरा, दुःखे दाटला, गळा मोकळा !
गाऊं पाहिले-
झर झर झऱ्यासमान माझे बेबंद छंद !
कित्येक वेळां
लघु तनूने दिल्या धडक्या

उध्वस्तावया कारागाराच्या तिमिर-भिंती
ज्यांत दाटल्या जीव घेणाऱ्या अनंत खंती
आणि होऊनी फार घायाळ
पडलों होतों थारळयांत मी रक्ताच्या लाल
केवळ तुझ्या दर्शनासाठी
जिवाच्या जीवा दिव्य स्वप्ना रे !!

कोटि रवींचा एकत्र भास
अकस्मात तूं प्रकटलास
काळ्या शिळांस चूर करून
दुःख-गिरीस ध्वस्त करून
तेजाचे श्वेत लोट ओतून
दिशांचे कोट पूर्ण फोडून
कारेच्या भिंती गेल्या द्रवून
प्रखर तुझ्या तेजाने, माझ्या—
जिवांच्या जीवा, दिव्य स्वप्ना रे !!

दिगंतव्यापी विराट श्वेत प्रकट झाली निष्कंप ज्वाला
एकच क्षण नयनांतल्या पुतळ्या झाल्या अति उज्ज्वला
पाहिलें डोळे भरून तुझें प्रकाशरूप, जळतें रूप
युगायुगांची तीव्र पिपासा मोकळी झाली जळे अमूप
मागल्या रात्रीं

किरं अरण्य जळावें जसें सोनज्वालांनी
शाखाशाखांनी, पानापानांनी, कणाकणांनी
तेवींच माझें पूर्ण अस्तित्व जळूं लागलें महाप्रखर तीव्र ज्वालांनी !!

महाप्रखर दैदीप्यमान तेजस्वी स्वप्ना !
गेलों झाकाया तुला माझिया बृहत्पंखांनी
गेलों आणाया माझ्या जगांत तुला खेंचून माझ्या करांनी
क्षणांत माझ्या डोळियांतली ज्योति ती मेली
आणि पडलों पंख जळके घेऊन खाली
रक्तानें स्नात लोळागोळा ही तनू झालेली
सहारांतल्या मासळीसम तळमळता मी
स्मरत आहें तुझें तें रूप, क्षण देखलें--
विकल आहें आणावयाला माझ्या गरीब धरेवरती
तुझें महान जाज्वल्य रूप !
माझ्या रक्तानें लाल झालेल्या
जिवाच्या जीवा माझ्या स्वप्ना रे ! !

आज कशानेशी मला येईनाशी झाली झोप

आज कशानेशी मला येईनाशी झाली झोप.

मध्यरजनी नितांत शांत झाली,
हळूहळू नदीमधे बुडत्या कलशासम
पावल्या विराम मधु गुजगोष्टी प्रेमिकांच्या ;
झोपूनिया गेले सारे भुजबंधनांत सैल
एकमेकांचिया स्वस्थ.

अस्वस्थशा ओल्या उशा तळमळत्या स्तब्ध झाल्या
दुभंगले वेदनेने प्राण तेही जरा-जरा
पिऊनीया स्वप्नसुरा जड झाले, पेंगळले......
गस्तवाल्याची ती साद
उमटीत पडसाद-
घेत निरानिराळीं रूपें एकेकाच्या स्वप्नजगीं
तुडवल्या, दुखावल्या सत्यवचासम झाली लुप्त गाढ-
अंधारांत.

आता तिनाचा सुमार ;
आक्रमून रातोरात आकाशविस्तार भव्य
फिकट नी थकलेला प्रवासी उदास चंद्र

हळूहळू रेंगाळतो पहाड-उतारावर
लांब-लांब झाल्या छाया,
बिलगली मला क्षीण चंद्रिकेची कृश काया ;
आर्त टिटवीची साद-
टी ऽ ऽ अ टी ऽ ऽ अ कण्हणारी
मूक तक्रारीसमान मंद झाली आपोआप ;
येत नाही मला झोप......
जागे झालें हृदयींचें उध्वस्त नगर आज
भंगल्या कमानीखाली झाल्या गोळा-
श्वेत छाया वासनांच्या,
गुदमरून मेलेल्या त्या गोजिरवाण्या आकांक्षांच्या,
कपाळांत पडूनिया नियतीची खोल खोक
कधीकाळीं वारलेल्या निर्दोषशा बालिकांच्या
श्वेत छाया भिंतींतून पुढे आल्या
हरपलें शोधीतशा
धुंडाळीत कायसेंसें
चाचपत जणू कांही कोनाकोपऱ्यामधून,
रिक्त कोनाड्यामधून,
सभोवती माझ्या सर्व गोळा झाल्या,
उशा-पायथ्याशीं उभ्या,
दोनही बाजूस उभ्या.

थिजल्या उदास किंवा कोपल्या नजरा त्यांच्या
जणू काय तापलेल्या सळ्याच लाल-लाल
कापीत-कापीत ऊर खोल आरपार गेल्या !
मृतमूर्ती कवळाया हृदयांत खोल-खोल
आक्रंदन अनिवार
उसळलें, लाचारसें अधीरसें रडें झालें दुर्निवार...
दूर-दूर जाणाऱ्या त्या प्रवाशासमान चंद्र
गेला नजरेच्या पार,
शांतकाय, स्निग्ध निशा मंद श्वसे गार-गार.

वेढलें बाजूंनी चारी अनंत स्वप्नांनी मला,
दिवसाच्या मृत्युक्षणीं नगर घेरावें जसें
गिरणींतून निघणाऱ्या धूम-अजगरांनी तसें
घेरलें, घेरलें मला स्वप्न-अजगरांनी तसें...
...पुष्टसें कोळ्याचें जाळें पसरलें विशालसें,
तयांत लोंबती माशा तडफडून, गुरफटून
शेवटीं ज्या मृत झाल्या !

जाळ्याच्यामागे तें काय ?
रोड, उंच, क्षीणकाय
कंकाल हासते कोणी, कवटीचे विचकीत दांत
घोगरें विद्रूप गात—

" पेरा रे मुंडकी, पेरा पेरा रेऽ
रक्ताच्या पर्जन्यधारा सांण्डा रे...
नवीन हंगाम आला, आला रेऽऽ..."
विरालें दृश्य तें सारें.

–तुटक्या कड्यासम सताड भकास तोंडें
अंधाऱ्या काजळी अशा नयनगुहेंत त्यांच्या,
रोखून पाहतें कोणी छिन्नभिन्न झालें प्रेत;
तुटून लोंबतो ओठ, त्वेषानें रुपून दांत.
द्वेषानें रागीट किंवा साहुनिया मुका मार
आत्म्याचा आकार हाच विकृत विद्रूप फार ?–
विरालें दृश्य तें पार...

दिसतें मृदुल वक्ष जननीचें धवलसें,
सोमकांत स्तन तिचे जखमांनी नाहलेले,
वक्ष विदीर्ण अन् खाली गळे काळें घट्ट रक्त,
बाहेर आलेले डोळे, तुटून लोंबती मान,
अस्ताव्यस्त पसरले केस खाली सांडलेले.
अजूनहि चाचपतें बाळमूठ छिन्न स्तन !
छिन्न स्तन ?
की त्या कंदिलाच्या नळ्या लाल-लाल
तडा गेल्या,

गोंदाने चिकटविलेल्या,
पसरती तांबडी नी मलीन फिकट आभा !
भयाण अंधुक अशा अंधारामधेच दिसे
गोंडस मरती शोभा सौभाग्यवतीची कुण्या–
गुडघ्यांत घालून मान, विलापमूर्ति तो कुणी
बैसला प्रस्तरवत्;

–हास्याचा कुठेसा पूर अकस्मात् फेसाळत ?
...फेसाळे डोंगरलाट
काजळशिळांचें मोठें अफाट धरण–
त्याच्या कड्यांचीं मोडीत हाडे
आपटे, खणते तळ;
कापूस पर्वतराशी पिंजून उडाव्या जशा
आकाशीं उसळे फेन
झुंजार पागल द[illegible] !
कोठे तें धरण ? दिसे विशाल काजळगड
बुरुजावरती काय फड्फड् करतें बरें ?
फडफडे नारंगी आणि धवल हिरवा ध्वज.
गर्गर फिरतें संथ नील अशोकाचें चक्र...
...आश्चर्यें कोंदतो जीव
व्यापून आकाश सारें

प्रकट जाहली एक विराट बलिष्ठ छाया
टेकून क्षितिजाचिया वर्तुल-सज्जाच्यावरी
विराट बलिष्ठ असे दोनही आपले बाहू ;
भव्यशा चेहऱ्यावरी निक्षेप मोकळें असें
श्रमिक पुत्राचें साधें मोकळें जिवंत हासें ;
गगना-गगनांतून दुमदुमे तयाचा ध्वनि
मूर्च्छना-पाताळांतून प्राण येती उसळूनी...

क्षितिजाखालती निंच बुटक श्यामल सूर्य
कोंदट अंधुक अशा खुजट महाला-आंत
स्थूलकाय नारी-नर
बैसलेले विवसन,
लालिमा जळते ओठीं...
वासना-कमळें लाल घेतलीं हातांत त्यांनी ;
आत्ममुग्ध बैसलेले सांवळ्या दर्पणापुढे
उत्सुकसे न्याहाळीत कसें त्यांचें दिसे 'प्रेम' ! !
कुबट दमट श्याम वायु श्वसे जरा-जरा,
अवचेतन-पाताळांत चाले कारभार सारा ;
अहंकार द्वेष-निंदा नागिणी फिरती स्वैर,
डसतात खुपसून आपले विषारी दांत
नितळ गुलाबी अशा जीवनाच्या कपोलांत...

पाताळ देशाच्या त्याच पुरातन माझ्या छाया
गोंडस विकृती आल्या, मांडती हळवी माया-
साहिले अनंत मृत्यू,
घेतले तितके जन्म,
परंतु राहिलों सदा विश्वासमार्गाच्यावर,
अहंता सोडून सदा, जीवन विशालतर-
आकर्षू शकलें मला...

*　　　*　　　*

जुनाट थडग्यावरी नको गाऊं विलापिका.
नको ढाळूं आसू ऊन मेल्या जगावरी फुका
फोडून थडगें येई बाहेर डहाळ नवी
मांसल पल्लव लाल गोंडसशी टवटवी
ग्रहणाच्या चांदण्यांत नको रमू भेसूरशा,
नको जोडूं स्नेह, अरे, क्षयी भावनांशीं अशा;
जंगलाच्या डहाळ्यांत लाल रक्त सळसळे,
शाखांना फोडून येती लाखलाख-लाल फुलें ;
समष्टीचें रक्त तुझ्या धमन्यांत प्रवाहित,
समष्टीच्या चैतन्याने तुझे प्राण प्रकाशित.
उन्मत्त उद्दाम वेगें वेगवती नदीसम
चैतन्यसागराकडे धाव द्याया आलिंगन ;

असत्य मेलें जें जग, असत्य त्या श्वेत छाया,
पुरून टाक त्या सर्व जीवन पोखरणाऱ्या ;
पसरा, पसरा वरी सिमेंटाचे नवे थर,
भक्कम बसवा पाया, बांधायाचें नवें घर ;
नष्ट करा, आतातरी हळव्या विकृती गोड,
ठार करा आत्ममुग्धतेची कटु तीव्र ओढ ;
नष्ट करा बंधनें जी जखडतीं जीवनाला,
व्यक्तींतील चैतन्याच्या सागराचा काढा आळा ;
फोडा ते घुमट निळे निंच खुज्या क्षितिजाचे,
राख करा श्याम सूर्य गेल्या जुन्या जमान्याचे ;
पेटवा, पेटवा सारी उरांतली अडगळ,
चेतवा, चेतवा उरीं जीवनाची तळमळ...

हळूहळू विराला तो उरींचा विखार सारा,
नांदे भव्य शांतीमधे प्राणाचा प्रसार सारा ;
उघडलें वातायन,
बिलगला परिचित दिगंतींचा उल्लसित
उन्मद पहाटवारा.
फुलून निघाला माझ्या तनूचा कणन्कण
पहाटशांतींत भव्य तन्मय जाहले प्राण !
समोर–

विराट अशा प्राचीच्या मैदानावरी
दिगंत व्यापीत सारें उडाली गुलाबी धूळ ;
प्रदीप्त आदित्याचा बाहेर उसळे रथ ;
महान् देदीप्यमान
गरगर फिराया लागे लखलख जळतें असें
रथाचें सुवर्णचक्र
आक्रमूं लागलें वेगें दिशांचा प्रदीर्घ मार्ग–
—आरंभ जाहला आहे विजययात्रेचा आता...

फिरून आले—

फिरून आले
युगं युगं जे प्राणांचे प्रिय
बाळपणींच्या गूढ स्मृतींनी गाढ झालेले....
यौवनाचिया उद्दाम उदधीवरी सर्वदा ओथंबलेले..
मनस्तत्त्वाच्या
अंधारवाड्यामधील केंद्र-कक्षाच्या आंत—
सदा झोपल्या आदि-स्मृतींच्या गूढ-बालिका
तयांना हळू जागविणारे
गूढ संकेत आलेत निळे
मेघराज हे डंवरलेले !!
सुप्त होतें जें कित्येक वर्षं
सारें जीवन डोळे उघडून—
जागें जाहलें
कापूं लागलें
स्मृतींच्या मत्त झंझावातांत
नेणीव तमःसागरांतले
जुन्या स्मृतींचे प्राचीन मासे

तळमळतच येती वर....वर....
जाणीव-दीप्त पृष्ठभागाच्या प्रकाशाकडे
लागून ओढ...
झंझेमधल्या वृक्षासारखें
खाऊं लागलें झोके आजचें माझें जीवन
तेंच संकेत
तेंच जादूने भारलेलेंसें वातावरण
वारे सुटती
विजा तुटती
प्राणही माझे अति उत्कट विव्हल होती
भूतकाळाच्या धुंद धुक्यांत
फिकट आणी पुसट असे
प्रेमळ भोळे किती चेहरे
मंद हासत विलीन होती
जगूं लागलीं त्यांचीं हृदयें माझ्या उरांत
माझें अस्तित्व सर्वांचें पुन्हा झालें क्षणांत
सुटे जुनाच विस्मृत गंध
जांभळे धुंद
मेघराज हे आले वोळून
क्षिप्रेच्या नील प्रवाहामधे —
जाहले मग्न...

नवी मळवाट

माझें जीवन संघर्ष-रत
संघर्षांतच पूर्ण जिवंत
माझ्यासमोर उभें जाहलें आज साक्षात
आणि हृदयीं, कणाकणांत वाटे दाटलें त्याचें अमृत.
हृदयाचिया उंच गगनीं
आशय-मेघ तरंगतात
कसा बांधूं हो त्यांना छंदांत
वाटूं कसा मी अनावर हा मृदु हिल्लोल जनाजनांत ?
सुटे मातीचा मादक गंध
शेजारीं उंच तरुण निंब
रेशमी सळसळ करितो मंद
आणि सहसा पसरून बाहू
गाऊं लागलों गंभीर छंद...

शिशिरांतील पौर्णिमा

शिशिरांतल्या पौर्णिमेतली पांढरीफेक संपूर्ण नग्न, निर्लज्ज निशा
व्यापी ती दिशा, टेकून आपलें चंपक अंग....
करी उघडा दीन हीन हा संसार भग्न!
भिंती त्या जुन्या, म्हाताऱ्या काळ्या
सिनेमांतल्या जाहीरातींच्या लोंबत्या चिंध्या अंगीं त्या ल्याल्या,
डोईवरतीं रूक्ष गवती जटा घेऊन
काळोखाचिया घोंगडीखालीं सदा दडून
देत त्या होत्या आम्हांस ऊब
फेडून त्यांचें तिमिर-वस्त्र
उघडें कीं हो केलें तयांचें कंगाल रूप!!

शिशिरांतल्या पौर्णिमेंतली निष्ठूर निशा,
स्पष्टवीतसे कोनाकोपरा
छायांचीं धुडें, उंच भिंताडे
पिंपळाच्या त्या अत्यंत उंच फांद्यावरतीं मोठीं गिधाडें!!
पांढऱ्या अशा नागव्या रात्रीं-
कोठून तरी किंकाळी एक!
सर्वस्व जणूं लुटलें गेलें!
कुणाच्या गळां नख लागलें!!

अति विव्हल अनंतपीडायुक्त एकाकी किंकाळी एक
ऐकून ताठ झाडांचे रोम
गारठलीं तीं उदार उरें महावृक्षांचीं
ताठरलीं हो सारींच गात्रें दाही दिशांना राखणाऱ्या त्या-
महामत्तशा गजराजांचीं !

वाटेच्या काठीं, कचऱ्यासम विखरलेल्या,
डिवचलेल्या आळीसारख्या गोळा झालेल्या,
गुडघे दोन्ही पोटीं घेऊन
निजले देह, पेटवूनियां
शिशिर रात्रीं
शिशूच्या त्यांच्या अवयवांसम
काळीं काटकीं, पानें वाळकीं.
अंगार त्यांत लाल फुलले
पांढरे हिम–हात निशेचे पोंचले तेथे
आणी तयांनी मुरगाळले ते अंगार-चाल
मरताती ते सोडूनी धुराचें काळेंसें जाल.

विस्तीर्ण वड आणि पिंपळ,
पोटाशीं घेती उध्वस्त अशीं जुनीं खिंडारें
खिंडारांतलि थंडींत तीव्र कांकडणारें जीवन सार
परंतु दाट वृक्षांतूनही

शिशिरांतील पौर्णिमा

झग्झगीतशी प्रकाशधारा टाकते निशा
कुत्सितपणें,
अतिघाबऱ्या, कोपऱ्यांत त्या दडून उभ्या नागव्या अशा,
थरथरणाऱ्या जीवन-नारी देहावरती
घाबरूनीयां, पीडेने डोळे विस्फारूनीयां,
एका हातास करून लांब
थोपवीते ती प्रकाशधारा
दुज्या हाताने धड्पडे अती झांकावयाला तिचें गुप्तांग !!

आली हो आली सागरीं श्वेत बर्फाची लाट, निर्दय लाट
झांकले गेले दिशांचे त्यांत विराट हत्ती
थिजून गेला
मृत्युंजय तो हृदयांतल्या हृदयांतला अत्युष्ण पिंड
झांकलें गेलें पांढऱ्या हिम-लाटांच्या आंत सारें ब्रह्मांड
केवळ उंच, उंच थिजल्या पांढऱ्या लाटा,
केवळ उंच, उंचच उंच, श्वेत थडगीं
शिशिरांतल्या निर्दय श्वेत पौर्णिमेतलीं !

लाल कंदील

अंधाऱ्या बोळी
भूगत ड्रेनेज पाण्याच्यासमान तिमिराच्छन्न
खळाळहीन अंधाऱ्या स्तब्धशा !
सुतकी घराच्यासमान खिन्नशा
अपमानिताच्या जखमी उराच्यासमान भग्नशा
अशान्त बोळी ! !
बाजूस दोन्ही, जुनाट उध्वस्त म्हाताऱ्या भिंती
तयांच्यामधून जिवास घेऊन वाटा पळती
प्रत्येक स्थानीं अंगास चोरून वळणें घेती ! !

मेलेल्या जुन्या वाड्याच्या उंच ढिगाऱ्यावरी
उभ्या ज्या तरूच्या वाळक्या हारी
पिकल्या पानांच्या गाळती खाली
सर्रांवर सरी…

भुतेंच किंवा चोरट्या पाऊलीं गस्त घालतीं
पाडीत लांबच लांब साउली
फिकट भकास शून्य दुपारीं
शांतता गुद्मरे होई घाबरी ! !

मंदिराच्या त्या भिंतीवरती
अभद्र शिव्या लिहिल्या असती
हातांचे छाप
फाटक्या अशा सिनेमांतल्या जाहिरातींच्या लोंबत्या चिंध्या
आणिक एका कोपऱ्यावरी
तैलाने दीप्त शेंदरी असे भैरवराज
श्वान करिती अभिषेकास जयांच्यावरी नेमाने रोज !

अशा जगांत छाया हालती...
चुर्गाळलेल्या देशी कागदासम मुखांचे पुरुष किती
आणि पिकल्या मिर्चीसमान वाळून कोळ नारी भंवती
आणिक फिक्या रुग्ण मुखांच्या...
वय:संधीच्या संदिग्ध अशा ओढींनी अतिशय गांजल्या
जळक्या मोहरासम झाडल्या आणि त्रासल्या–
निर्दोष पोरी
सर्व ओढती एक जोखड येईतों वेरी
आणिक एक भीषण छाया प्रत्येक जीवा करी घाबरी !

कणाकणाने ढासळतात जुनाट भिंती
रोज मरती डांबल्या अशा सहज वृत्ती
सायंकालीन रक्त-प्रकाश पेटवीतसे भिंताडांच्या त्या–
जटा गवती !

बोळीमधल्या छाया अधिक गर्दशा होती
आळवी आर्त कंठ कुणाचा जाणे कुणासी,
" धांव रे रामराया, तूं किती अंत पाहसी ? "
पश्चिमातीरीं धड्धडणारी मृतदिसाची लालशी चिता–
विझते आता
लोपे अंतिम अंगार आणि
फोडून दिशा-कोट उसळे तमोदधीचा कल्लोळ मूक
बोळींच्या भिंतीवरून गळे अंधार-जळ
अंधकारास मिळे केवळ अंधार आणि–
झोपीं जातात गांजल्या अशा मानवी छाया
पाहत चिंताजनक अशा स्वप्नांची माया ! !
होती मूर्च्छित विद्रूप वाटा—
साहत जुन्या स्मृतींचा कुणी दुःखद असा सलता-काटा !
जागे एकला जख्ख म्हातारा कंदील एक
वळणावरी उभा राहून अंधुक अशा दृष्टीने पाही
दृश्यें अनेक !

तंद्रेमधून मधल्या रात्रीं दचकून पाही खालती आणि
अंधारांतून युवक कांही प्रकट होती
विस्मृतींतून जशा प्रकट व्हाव्यात कांही मधुर स्मृती
तयाच्या पायाशेजारीं कधी खेळलेले ते मित्र जिवांचे
खोल डोळ्यांचे

कृश तनूंचे
आणि निश्चयी अशा वृत्तीचे
घालीत वाद
करीत खल
तयाशेजारीं उभे राहती

कधी त्वेषाने दांत रुपून तयांचे ओठ रक्ताळ होती
तयांच्या खोल नयनांतून प्रकटतात तेजस्वी ज्योती
तयांच्या कृश मुखांवरती गूढ सौंदर्य प्रकट होतीं
म्हातारा लाल कंदील पाही एक भव्यसें दृश्य आणखी
मृत्यूच्या क्रूर काभिन्नकाळ्या विराट वक्षामधे पडून-
खिंडार एक
प्रखर आणि विलक्षणशी सौंदर्यज्वाला तरळे एक
आव्हान जी देई समस्त क्रूर तमाला
अनंत मुखें, अनंत डोळे, अनंत ज्वाला ! !
गंभीर त्याच्या पोक्त चेहऱ्यावरी येतसे नवीन दीप्ति
तयाच्या पायीं मर्गळलेली पिंगट छाया
किंचित तीव्र होई जागती ! !

असेंच आहे कांही

असेंच आहे कांही
मरणार आम्ही नाही
मृत्यू लाल लाल डोळे वटारून उभा आहे
जीवनाचा थरकांप नित्य चाललेला आहे
आहे कांही असेंच की, तयाच्या डोळ्यास डोळा
भिडवाया हृदयाच्या आक्रांताने सज्ज आहे

कबूल ! की कणा ढिला पाठीचा या जाहलेला
कपोलांच्या विवरांत आनंदही वाळलेला
खचलेल्या भिंतीसम छाती घसलेली आंत
दोन काटकांच्यावरी पेलूनिया डोलाऱ्यांस
चालतसों डगमगत...

कमानीखालून उंच मुंग्यांसम आंत जातों
सूर्यकिरणांचा सोनपिसारा जळून जातो
रक्षेचा वर्षाव होतो
पाठीवरी आमच्या तो दिवस अस्तास जातो
आणि आम्ही अंधाराच्या विवरांत लीन होतों

वरचीं ती उंच छतें अंधारीं ! दिसत नाहीं
भुरकट प्रकाशरेखा तमास आकार देई
तकाकते भिंतीची ती थंड दगडाची छाती
तकाकती उच्चभ्रूंचीं गोल दळदार तोंडें
आणि नासिकेच्या रेषा
अंधारांत ब्रांझ मूर्ति

शेंदूर फासावा कुणी अंधाराच्या कपाळास
तसेच शेंदरी पट्टे हालती येथून तेथ
आणि लखाखून जातो मधेच पितळी डोळा
कवडीचा एक डोळ्यासारखा फिरून कधी
भुऱ्या प्रकाशाच्या रेषा टेकवून उभ्या केल्या
त्यांच्यांतून शेंदराच्या जिभा लाल तरंगत्या
अडकलीं दिसतात मानवांचीं तोंडें त्यांत
अजबशीं विदूषकी !
सहज मानवी अशा निपटून गौरवास
मुद्दाम बीभत्स केलीं...

रक्त थेंबांसम लाल बल्बांच्या एकाक्ष खोल्या
पिंगट अंधार तेथें सदा राही सांडलेला
पिवळ्याशा फाइलींचा प्रवाह वाहतो संथ

कोठून निघाला आणि कोठें नित्य चाललेला ?
कोठें त्याचा आदि-अंत ?
मृत्यूची पसरलेली आहे येथे दाट छाया
क्रूर नि भयाण अशा शक्तीची विद्रूप माया
दुःखाचे पिवळे डोळे मृत्यूचे तोंडास पोचे
अदृश्यशा जोखडानें खालीं वाकलेली काया
आहे असें जरी सारें...

प्रत्येकाचा ' मी ' हा आतां ' आम्ही ' जाहलेला आहे
यातनांच्या काळ्या भूत विश्वास पेरला आहे
आणि आहे कशाचीशी वाट सगळ्यांना आता
घृणेचिया धगधगत्या भाल्यावरी आता सारें
गुंडाळून टाकलेलें दुःखपूर्ण जिणें आम्ही...
असेंच आहे कांही
पिचूनिया रौरवांत
आम्ही मरणार नाही !

अंत आहे तसा आरंभ आहे

अंत आहे आणी आरंभ आहे
—अंतिम आचके थंड शरीर
—चैतन्यचंचल गुलाबी पिंड
अंत आहे, तसा आरंभ आहे

*　　　*　　　*

धुकट पिंगट सांज उदास
सिगारेटच्या थोटकासम उरला धूर ओकता दीस
कौलारें फेकती बाहेर धूर-
पेंगता, संदिग्ध, बसूकण घेता
फाटून जाऊन विस्कळलेला
पोरका, एकाकी उदासवाणा निळ.सा धूर !
मळक्या वस्त्रांच्या ढिगाऱ्यासम दाटले ढगांचे टिबकते ढीग
दुःखद स्मृतींच्या सारखें गळे ..
चावरें गार पाणी सावळें !
हुडहुडी भरुन हाडें वाजती
चिखल मंदावी उदास गती....
गंजल्या वशीट हॉटेलामधे गंजला लाल बल्ब जळतो

भुरकट अंधारांतून ओघळ, पिंगट गढूळ खालीं गळतो !
तांबडा चहा नि अखबार हातीं
जिवाच्या मातींत स्मृती हालती !
आणि समोर—
पोरसवदा, डोळ्यांत फूल
ज्वानीची कांती नि झोळींत मूल
चढत्या नौतीने नाडलेल्याशा भिकारिणीच्या कटोऱ्यामधे-
आणेलीचा तो खळ्ळकन् नाद !
आणि हाताने बीभत्स अशी केलेली खूण...
भंगी ओढीत नेतसे श्वान
जीभ लोळते चिखलांतून !
दूर....एकाकी गगनभेदी
छायामयशा उंच मशीदमिनारावरी, उभा राहून देई 'अज़ान'
कुणी अजाण !
ऐकेल वरी जन्मबहिरा ?
भिवयांवरी, पापण्यांवरी, हृदयावरी—
दाटली आहे काजळी माती
फाटते छाती ! ...

* * *

अंत आहे आणी आरंभ आहे
—अंतिम आचके, थंड शरीर

—चैतन्यचंचल गुलाबी दिंड
अंत आहे, तसा आरंभ आहे

*   *   *

शरीरामधे काळ्या रात्रीच्या
जखमा खोल लाल दिव्यांच्या
ओसाड वाट
थेंबगोबऱ्या दिव्याच्या खालीं
टाकून खालीं मान आपली
उभा गर्दभ विचारमग्न
भार वाहून झालेला भग्न
टिपें गाळीत, स्तब्ध, एकाकी...
गस्तवाल्याचे बूट वाजती
ध्वनि तयाचे दूर लोपती
खेळ दुसरा सुटे सहसा
थियेटरांचें फुटतें पोट
उसळतात लोकांचे लोट
गरमाली स्वेटरवालें कुणीसें
नाजूक गोरटे हात विशांत—
कानींचे ईयरिंग्ज हलवीत
मोटारीमधे पाय टाकतां
झर्रकन् मागें हंसून पाहून

मोटारींतून जाई निघून
सर्व मोटारी, सर्व वाहनें लखलखाटांत जाती निघून !
—आणि त्या दृष्टिपाताने पूर्ण ' हाय ' खाऊन
उरीं तृषेचा डोंब उसळून
उरली बिडी दीर्घ ओढून
थंडीमधे अन् भुरभुरीमधे कुड्कुडणारे--
गल्लीमधून घेती वळण
अश्लील अशी अतृप्त तान मोटारीमागें देती धाडून
अंध शांतीच्या काळ्या पुरांत दुनिया सारी बुडून गेली
थिजला गर्दभ तसाच उभा टाकून खालीं मान आपली !

* * *

हिंवाळ्यांतला पाऊस आज करी संहार
गार संहार !
माहेरचा तूं ओव्हरकोट तो घेइ घालून
म्हणजे राहील थंडी जराशी
माझ्यापाशींच आज नीज ना !...
झोंपू नको पण् थांब जराशी
तासभरांत संपेल माझें सारें लेखन
विनासायासें देईन आठ स्तंभ लिहून
द्यायास हवे उद्यां पहाटे...
मीहि घातला आहे ना लाल स्वेटर विणला तूंच परवां

घातला तसा शर्ट जाडसा रफू केलेला तूंच खादीचा...
भयाण आहे आजची रात—
गळा काढून रड मांडती मांजरी दूर !...
जिवा ना चैन—
कासावीसले आहेत प्राण !
झोपू नको ना गडे, आधी तूं
कामाकाजाने गेली आहेस फार थकून...
आहे जाणून !
माझ्या जिवाच्या जिवा परंतू एकच तास जागी रहाना....
बोलावयास मिळतें काय दोघां दिवसा, तूंच पहाना !
तुझ्याशीं !...
--तुझ्या भोळ्या जिवाशीं, जर का रोज नाही बोललों
सांचलें दुःख, सांचला द्वेष, सांचलें प्रेम नाही बोललों
नाही पाहिलें मंद सौंदर्य, भोळे हे डोळे एकही क्षण--
मरेन खास--
खचित ! नाही ओढणें शक्य उद्याचा दीस !
अगं ; थकल्या भागल्या माझ्या प्राण-ज्योती तूं
जागी रहाना एकच तास
खात्रीने उद्या ' चल ' म्हणून तुला नेईन बोलपटास
थोडी शिल्लक फळीवरच्या डब्यामधे ग असेल खास
आज तूं नीज माझ्यापाशींच

झोंपूंही नको जराशी
जरी वाजवी ठण् ठण् दोन घरमालकाचें घड्याळ पोक्त.

* * *

अंत आहे आणि आरंभ आहे
——अंतिम आचके, थंड शरीर
——चैतन्यचंचल गुलाबी पिंड
अंत आहे, तसा आरंभ आहे

* * *

गज लोखंडी जाड भक्कम
गारठलेले बर्फासमान
उंचनिचशा दगडी भिंती
थंडगारशी फर्शी खालतीं
उभें बाहेर अंगणीं झाड
अष्टावक्रसें चाफ्याचें झाड !
झिर्झिरीतशा पावसामधें
उभें वाकून भुतासारखें
तारेवरती झुलता बल्ब फांशीं गेलेला
ओकतो खाली लाललालशी रक्ताची धारा
मृत्यूहि उंच खाली वाकून

काळ्या वस्त्रांत तनू झाकून
घालतो फेऱ्या खोल्याखोल्यांच्या दारावरून !
आंत झोपले आजचे संत
मनुजभक्षी व्यवस्थांचे ते कर्दनकाळ
दीर्घद्वेषी हे संत,–अनंत
कुड्कुडत आंत झोपले गारठ्यामधे–
पेटवूनिया स्वप्नांची लाल लाल शेकोटी !
व्हावें न त्यांनी स्वप्नांत दंग
म्हणून मृत्यू हासून आंत गजांमधून हात टाकून
आपल्या मांसहीन पंजांनी रोमहर्षक स्पर्श करून––
ठेवी जागते, वेडे पीर ते
त्याचे दुस्मान !
अशा अनंत गजांच्या मागें असे आजचे संत आहेत
यंत्रणा दिल्या ! मृत्यूच्या क्रूर मिठीमधेही सदा हासत
स्फोटक शक्तीकेंद्रें अशींच इंचाइंचांनी पुरलीं भूतं
वरी निर्धास्त देई जांभई वर्दीमधला साधा खेडूत
जागे पेंगत......

* * *

रेल्वेचे लांब लांब रूळ ते
अंधारामधे लुप्त झालेले

दाट अंधार
केबिनपासून बरीच दूर लाल हिरव्या दिव्यांची माळ
लाल दिव्यांच्या लेवलक्रासिंगाशेजारीं एक झोपडी नम्र
दाट धुक्यांत गुंडाळलेली अंधारपोटीं तेजस्वी गर्भ
उमटे ध्वनी तेथे कुणाचा
पाहुणा अनाहूत येतसे आंत रात्रीचा
उमटे ध्वनी--तुझे पाहुणे, राहतील हे कांही महिने
जप हो यांना जिवापेक्षाही, लपवूनिया ठेव यांजला
फिरुन माजे गाढ स्तब्धता
झांकला जाई व्रण ध्वनिचा
पांगला अंधार पुन्हा जुळतो
झोपडीमधे अग्नि दडतो...अणूंत जेवीं विराट शक्ती !
बाहेर पेटे लाल आगटी
ठिबके वरुन रात्र जागती
अनंत अशा नम्र झोपड्या अशा अनंत लपल्या शक्ती
जागताहेत मृत्यूराज्याच्या अशा काजळी भीषण रातीं

* * *

अंत आहे आणि आरंभ आहे
—अंतिम आचके थंड शरीर
—चैतन्यचंचल गुलाबी पिंड
अंत आहे, तसा आरंभ आहे

* * *

अंत आहे तसा आरंभ आहे

भिजला गार वारा ठोठावे, खिडक्या वाजती
आज विराट विषादें खोल प्राण उलती
झालीस तूंही झोपेंत चूर ?
नाही उघडे राहूं शकले तासभरही तुझे नयन ?
अत्यंत क्लांत फिक्या चंद्राच्या समान तुझें क्लांत वदन !
स्वप्नामधेही भरे हुडहुडी म्हणून अशी कांपतेस का ?
झिर्झिरीतशा रजाईमधे थंडीचा कसा राही कडाका ?
माझ्या प्रेमाची ऊब्ण दुलई कशी देणार ऊब गे तुला ?
थंडीने तुझी तनू थिजली, हसें भिजलें, जीव थिजला !
करशील का क्षमा तूं मला
यंत्र आहे मी, प्राण यांत्रिक, अगतिक बळी परिस्थितीचा
चौवीस तास गुलाम आहे मानवनिर्मित महायंत्राचा
तुझ्यापासून, फुलांपासून, प्रीतीपासून निर्वासित मी
हृदयीं धूळ, केवळ धूळ ! शुष्क जळून जाहलेलों मी
काय करूं गे !

आत्म्या आत्म्याचें नेत्रमीलन होतच नाही
जिवाजिवांची गाढालिंगनें होतच नाही
गळ्यांत गळा, नेत्राशीं नेत्र, वक्षाशीं वक्ष भेटत नाही
तासभरही बोलावयाची फुरसद कधी होतच नाही !
करशील ना क्षमा तूं मला ?
माझ्या उत्कट आतुर जिवाचिये साजणी !

नवी मळवाट

उलटे आता मागली रात
मनुजभक्षी, असीम काळी मृत्यूची रात
जग निजलें, जागतों आहे एकलाच मी
आहे शाबूत मनेंद्रिय हें—
यातनांचिया तीव्र दाहानें चिरजागृत !
मनुजवैरी व्यवस्थांचिया तीव्र घृणेनें—
यातना माझ्या झाल्या डोळस......
अथांग शांतीच्या उंचीवरून बघतों स्पष्ट
जगाचे नाना बळी प्रवाह...
दिसती लाल ज्वालेचे नद
महावेगानें धावताहेत
पूर्वेकडून पश्चिमेकडे
पश्चिमेकडून पूर्वेकडेस
कलथतात उंच मिनार ! विजयस्तंभ...
ढासळतात शहरें मोठीं...!
साक्षात् क्षमा—भूमि, पेटली नखशिखांत
क्षितिजें लाल...!
नीज तूं स्वस्थ...
होणार आहे आता पहाट
उद्या कोवळ्या लाल पानांत रक्त नूतन
लाल रस तो सळाळून ये फळाफळांच्या कांतडींतून

सोनपिंगट गव्हाचा दर्या घेईल झोके मत्त झिंगून
कोटि कोटिशः शरीरांतून, नाड्यांमधून,
नयनांतून, हृदयांतून धांवू लागेल प्रकाशतत्त्व !
उद्या खचित भेटू आपण !
उद्या सिनेमा...!
उद्या गळयांत गळा गुंफून हिरव्या डोंगरपायथ्याचिया
कडेकडेने खूप हिंडणें
दुचाकीवरी रत्नतालाच्या काठाकठाने उद्या चक्कर !
नव्या सूर्याच्या प्रकाशाखाली बसूं दोघेंही
—गाईन मीहि
नव्या छंदांच्या डफावरती सूर्ययुगाचें प्रदीप्त गीत
सूर्ययुगाचें नवीन नातें, नवीत प्रीत, नवीन रीत !

*　　*　　*

अंत आहे आणि आरंभ आहे
—अंतिम आचके थंड शरीर
—चैतन्यचंचल गुलाबी पिंड
अंत आहे, तसा आरंभ आहे !!

सूर्य-युग

विराट दुःख, विषाद-निशा ! !
मेघकूर्मांच्या काळ्या पाठींचीं अनंत खवलीं–
व्याप्त करितीं नभःसराचा प्रत्येक भाग, प्रत्येक दिशा !
पिवळ्या जगासारखा दिसे निस्तेज चंद्र .
पितळी जाड घांटेसारखा उंच तरूस लोंबणारा तो !
वाटे अभद्र ! !
सुतकी वारा घालतो फेऱ्या खिन्न नी जड अशा पाऊलीं
कधीमधीच ऐकूं येतात वाळक्या पान नि पाचोळ्यावरी
सळसळणाऱ्या त्याच्या चाहुली !
झाकून तोण्ड संपूर्ण देह काळ्या वस्त्रांत
दुःखभाराने लवलेल्याशा विलापमूर्ती
घालती फेऱ्या क्षितिजाच्या त्या संधिदेशांत
मुखाने खोल, विषाद-जड, कसलेंसें तें म्हणत गीत !
अतिविराट पीडेच्या ज्वाळा उसळतात अणू-अणूंत
केवळ श्वास घोटाळे ; वाटे, जीवनाच्या या रुग्ण तनूंत
परी या मूर्च्छापटलाखाली,
रुग्णतेच्या अन् मरणाच्या त्या सर्वनाशक थराच्या खाली,
जागे आहेत नवे निर्झर नव्या दमाचे
प्रत्येक क्षणीं आहेत मत्त फोडण्यांत जे काळें काळीज जड मृत्यूचें !
फुटेल कधीं मरणाची ही विराट छाती
कोसळतील धरणांतून कोटयावधीशा महाबलाढ्य
प्रकाशधारा ! !
भिजवितील रुक्ष गरीब तहानलेल्या पृथ्वीवरचा महासहारा !
नवे निर्झर सूर्य-युगाचा जाणती पत्ता
जेथे केवळ प्रकाशाचीच निर्वेध सत्ता !